

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Міністерство освіти і науки України

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Міністерство освіти і науки України

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

БАЛІНСЬКА ЯНА ОЛЕГІВНА

УДК 327.3:329.7(4):341.17+17.037]:061.1ЄС(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ У СУЧАСНІЙ ЗАХІДНІЙ
ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ**

Спеціальність 052 – політологія

Галузь знань 05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Балінська Яна Олегівна

Науковий керівник: **Неліпа Дмитро Васильович**, доктор політичних наук,
професор

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Балінська Я. О. І Євроскептицизм у сучасній західній політичній думці. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 «Політологія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2025.

Ідея європейської інтеграції – як в межах Європейського Союзу, так і за його кордонами – зазнає все більшої критики з боку громадськості та політичних сил. Євроскептицизм став своєрідною антитезою євроінтеграції, що покликана довести дисфункціональність об'єднаної Європи. Сучасну фазу протистояння інтеграційних та дезінтеграційних наративів можна визначити гострою та доленосною. Майбутнє ЄС та перспективи держав, що є кандидатами на вступ, сьогодні напряму залежать від того, що перемає: національна чи наднаціональна ідентичність; популізм чи здоровий глузд; загальноєвропейські цінності чи вузьконаціональні інтереси тощо.

Знання детермінант, еволюції, інституційних особливостей та специфіки практичної реалізації євроскептицизму дозволить зрозуміти його сутність та механіку функціонування, що, у свою чергу, допоможе сформуванню узгодженої стратегії протидії його негативним ефектам на євроінтеграцію. Відповідні знання сьогодні більшою мірою акумульовані у науковому полі західної політичної думки. Щоправда, вони потребують систематизації та узгодження, комплексного аналізу та глибинної рефлексії, чим і був зумовлений вибір теми даного наукового дослідження.

Окремі теоретичні та практичні аспекти євроскептицизму розкриваються такими зарубіжними та українськими дослідниками, як О. Батрименко, Г. Вайнштейн, Д. Вальред, С. Васілопулу, Р. Інглгарт, М. Каращук, Н. Карпчук, Ф. Кемерон, В. Климончук, Г. Маркс, Д. Неліпа, П. Тагард, О. Тарнавський, О. Ткач,

К. де Фріз, Л. Хуге, К. Шнайдер тощо. Системний аналіз наукових ідей та позицій цих учених став теоретичним фундаментом даного наукового пошуку, розробки авторської візії євроскептицизму як поняття та явища соціально-політичного виміру, формулювання практично орієнтованих висновків та рекомендацій.

У **першому** розділі розкрито теоретичні засади дослідження євроскептицизму через систематизацію понятійно-категоріального апарату та аналіз теоретичних витоків. **Другий** розділ присвячено розкриттю змісту та еволюції євроскептицизму шляхом ідентифікації концептуальних підходів до його аналізу й типологізації та ретроспекції формування. У **третьому** розділі представлено сучасну практику євроскептицизму в партійному та медійному вимірах, а також досліджено наслідки євроскептицизму та можливі шляхи їх подолання.

Уперше в українській політичній науці аргументовано, що критика теорій політичної інтеграції (неофункціоналізму, ліберальної міждержавності та постфункціоналізму) є обґрунтуванням теоретичних засад євроскептицизму. З позиції євроскептиків, неофункціоналізм нівелює роль громадянина і громадськості у вирішенні соціально-політичних та економічних проблем через некомпетентність, міждержавний лібералізм критикується через втрату діалогом між країнами-членами ЄС значущості після кризи мігрантів, переважання «пропозиції» інтеграції, а не «попиту» і ролі наднаціональних органів, постфункціоналізм недооцінює територіальний рівень європейського управління, на якому мережі та зв'язки між національними суб'єктами та наднаціональними суб'єктами мають тенденцію уникати політизації, демонструє «відставання» теорії від практики тощо;

Уточнено чинники формування євроскептицизму, а саме – економічні, культурні та політичні. Блок економічних чинників пов'язаний, насамперед, із економічним статусом людини, рівнем її соціальної захищеності, фінансовими можливостями та перспективами їх поліпшення/погіршення в результаті

євроінтеграції. Культурні чинники пов'язані з рівнем залежності самоідентифікації особи від країни (одинична ідентичність), кількох країн (множинна ідентичність) та ЄС загалом. Політичні чинники залежать від політичних установок громадян країн-членів ЄС; історичну ретроспекцію євроскептицизму, його зв'язок з популізмом, а також роль ЗМІ у поширенні євроскептичних дискурсів. Перші прояви євроскептичних настроїв можна відстежити з 1950-х років. Якщо визначити євроскептицизм як «опір Європі», тоді він не обмежується партійною політикою, не є однорідним у своїх проявах, не є постійно представленим чи однаково сильним у всіх європейських країнах, не є статичним чи непорушним, а, навпаки, є динамічним процесом, який час від часу змінюється та розвивається далі впродовж історії європейської інтеграції значною мірою покладаючись на механізм популізму. Сьогодні велика увага ЗМІ приділяється висвітленню діяльності так званих маргінальних партій чи груп, широкого суспільного невдоволення інституціями ЄС. Розширені мережеві та рекламні можливості, які онлайн-ЗМІ пропонують євроскептичним партіям, групам і спеціальним рухам, сприяють зміцненню євроскептицизму в публічній сфері настільки, що деякі вчені бачать «синхронізацію» настроїв проти ЄС між країнами; наслідки євроскептицизму для євроінтеграції (криза європейської солідарності, проблема прикордонних регіонів, складнощі у формуванні єдиної європейської політики та цінностей, загроза нових брегзит, ліміт кредиту довіри до європейських інституцій тощо).

Набуло подальшого розвитку: узгодження провідних для теми дослідження концептів, зокрема, «євроскептицизм», «євроінтеграція», «інтеграція», «дезінтеграція», «європеїзація», «європейські цінності», «національна ідентичність», «наднаціональна ідентичність», «криза», «Європейський Союз» тощо. Запропоновано авторське визначення євроскептицизму. Євроскептицизм – це з різною мірою проявленості – від критики окремих політик ЄС до повного заперечення інституційної реалізації –

суспільно-політична ідея та/або активність проти об'єднаної Європи, інспірована та підтримувана як партійними акторами, так і представниками громадськості; аналіз ключових підходів до типологізації та дослідження євроскептицизму: «жорсткий» та «м'який» євроскептицизм П. Тагарта та А. Щербяка, «дифузна» та «специфічна» підтримка європейської інтеграції П. Копецького та К. Муда, тривимірна типологія (принцип, практика, майбутнє) С. Васілопулу, а також аналітичні моделі євроскептицизму, розроблені Л. Хуге та Г. Марксом (партійний та громадський євроскептицизм), С. Леконте (вплив євроскептицизму на міжнародні відносини) К. Де Фріз (еталонна модель) тощо; дослідження євроскептичних партій як у межах окремих держав-членів ЄС, так і в загальноєвропейському вимірі. Євроскептичні політичні партії в Європі, які є політично різноманітними за своєю природою, зростають із своїм дестабілізуючим впливом на європейський проєкт. Незважаючи на те, що їхні політичні орієнтації можуть відрізнятися, усі вони виступають проти європейської інтеграції, зазвичай, користуючись зростаючим розчаруванням у ЄС і намагаючись розвалити блок, що слабшає через партійну євроскептичну риторику.

Розроблено рекомендації з подолання негативних наслідків євроскептицизму в процесі подальшої євроінтеграції шляхом удосконалення системи представленості європейських регіонів і населення у процесах розробки європейських політик для підвищення ефективності та залученості громадян, активної імплементації «європейської ідентичності», яка не суперечить національним аналогам і пов'язана, насамперед, не з мовним чи культурним аспектами, а європейською громадянською позицією тощо.

Ключові слова: євроскептицизм, європейська інтеграція, Європейський Союз, ідентичність, криза, західна політична думка, неофункціоналізм, популізм, національний суверенітет, довіра, політичні партії, брекзит.

ANNOTATION

Balinska Ya.O. Euroscepticism in Contemporary Western Political Thought. - Qualification Scientific Work as a Manuscript.

Dissertation submitted for obtaining PhD in the field of study 05 " Social and Behavioral Sciences" on the specialty 052 "Political Science". - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2025.

The idea of European integration – both within the European Union and beyond its borders – is increasingly being criticized by the public and political forces. Euroscepticism has become a kind of antithesis of European integration, designed to prove the dysfunctionality of a united Europe. The current phase of the confrontation between integration and disintegration narratives can be defined as acute and fateful. The future of the EU and the prospects of candidate states for accession today directly depend on what will win: national or supranational identity; populism or common sense; pan-European values or narrow national interests, etc.

Knowledge of the determinants, evolution, institutional features and specifics of the practical implementation of Euroscepticism will allow us to understand its essence and the mechanics of its functioning, which, in turn, will help to form a coordinated strategy for countering its negative effects on European integration. The relevant knowledge is today largely accumulated in the scientific field of Western political thought. However, they require systematization and coordination, complex analysis and in-depth reflection, which was the reason for the choice of the topic of this scientific study.

Certain theoretical and practical aspects of Euroscepticism are revealed by such foreign and Ukrainian researchers as O. Batrymenko, G. Weinstein, D. Valred, S. Vasilopoulos, R. Inglehart, M. Karaschuk, N. Karpchuk, F. Cameron, V. Klymonchuk, G. Marks, D. Nelipa, P. Taggard, O. Tarnavsky, O. Tkach, K. de Vries, L. Hooghe, K. Schneider, etc. A systematic analysis of the scientific ideas and positions of these

scientists became the theoretical foundation of this scientific research, the development of the author's vision of Euroscepticism as a concept and phenomenon of the socio-political dimension, and the formulation of practically oriented conclusions and recommendations.

The **first** chapter reveals the theoretical foundations of the study of Euroscepticism through the systematization of the conceptual and categorical apparatus and the analysis of theoretical sources. The **second** chapter is devoted to the disclosure of the content and evolution of Euroscepticism by identifying conceptual approaches to its analysis and typology and retrospection of its formation. The **third** chapter presents the modern practice of Euroscepticism in the party and media dimensions, and also examines the consequences of Euroscepticism and possible ways to overcome them.

For the first time, in Ukrainian political science, it is argued that criticism of theories of political integration (neofunctionalism, liberal interstatehood and post-functionalism) is the justification of the theoretical foundations of Euroscepticism. From the position of Eurosceptics, neo-functionalism downplays the role of citizens and the public in solving socio-political and economic problems due to incompetence, interstate liberalism is criticized for the loss of significance of dialogue between EU member states after the migrant crisis, the predominance of the "supply" of integration rather than the "demand" and the role of supranational bodies, post-functionalism underestimates the territorial level of European governance, at which networks and connections between national subjects and supranational subjects tend to avoid politicization, demonstrates the "lag" of theory from practice, etc.;

The factors of Euroscepticism formation **are specified**, namely economic, cultural and political. The block of economic factors is primarily related to the economic status of a person, the level of his social security, financial opportunities and the prospects for their improvement/deterioration as a result of European integration. Cultural factors are related to the level of dependence of a person's self-identification on the country

(single identity), several countries (multiple identity) and the EU as a whole. Political factors depend on the political attitudes of citizens of EU member states; a historical retrospection of Euroscepticism, its connection with populism, as well as the role of the media in the spread of Eurosceptic discourses. The first manifestations of Eurosceptic sentiments can be traced back to the 1950s. If Euroscepticism is defined as “resistance to Europe”, then it is not limited to party politics, is not homogeneous in its manifestations, is not constantly present or equally strong in all European countries, is not static or unshakable, but, on the contrary, is a dynamic process that changes from time to time and develops further throughout the history of European integration, relying to a large extent on the mechanism of populism. Today, much attention is paid to the media to cover the activities of so-called marginal parties or groups, and to the widespread public dissatisfaction with EU institutions. The expanded network and advertising opportunities that online media offer to Eurosceptic parties, groups and special movements contribute to the strengthening of Euroscepticism in the public sphere to the extent that some scholars see a “synchronization” of anti-EU sentiments between countries; consequences of Euroscepticism for European integration (crisis of European solidarity, problem of border regions, difficulties in forming a single European policy and values, threat of new Brexits, credit limit of trust in European institutions, etc.).

Got further development: coordination of the concepts leading to the topic of research, in particular, “euroscepticism”, “euroscepticism”, “eurosintegration”, “integration”, “disintegration”, “europeanization”, “european values”, “national identity”, “supranational identity”, “crisis”, “european union”, etc. The author’s definition of euroscepticism is proposed. Euroscepticism is, with varying degrees of manifestation – from criticism of individual EU policies to complete denial of institutional implementation – a socio-political idea and/or activity against a united Europe, inspired and supported by both party actors and public representatives; analysis of key approaches to typology and research of Euroscepticism: “hard” and

“soft” Euroscepticism by P. Taggart and A. Szcerbiak, “diffuse” and “specific” support for European integration by P. Kopetsky and K. Mudde, three-dimensional typology (principle, practice, future) by S. Vasilopoulou, as well as analytical models of Euroscepticism developed by L. Hooghe and G. Marks (party and public Euroscepticism), S. Leconte (impact of Euroscepticism on international relations), K. De Vries (reference model), etc.; research of Eurosceptic parties both within individual EU member states and in the pan-European dimension. Eurosceptic political parties in Europe, which are politically diverse in nature, are growing with their destabilizing impact on the European project. Despite the fact that their political orientations may differ, they all oppose European integration, usually taking advantage of growing disillusionment with the EU and trying to break up the bloc, which is weakening due to party Eurosceptic rhetoric.

Recommendations have been developed to overcome the negative consequences of Euroscepticism in the process of further European integration by improving the system of representation of European regions and the population in the processes of developing European policies to increase the efficiency and involvement of citizens, the active implementation of "European identity", which does not contradict national analogues and is associated, first of all, not with linguistic or cultural aspects, but with a European civic position, etc.

Key words: Euroscepticism, European integration, European Union, identity, crisis, Western political thought, neofunctionalism, populism, national sovereignty, trust, political parties, Brexit.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз:

1. Балінська Я. О. Актуалізація ідей євроскептицизму в країнах Західної Європи: від Brexit до Covid19. 2021. Політологічний вісник. Вип. 86. С. 148-160.
2. Балінська Я. О. Економічні, культурні та політичні чинники євроскептицизму. Регіональні студії. 2022. № 31. С. 7-10.
3. Балінська Я. О. Євроскептицизм в Італії під призмою неофункціоналізму. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 45. С. 80-85.
4. Балінська Я. О. Наслідки євроскептицизму та можливі спроби їх подолання. Науковий журнал «Політикус». 2023. Вип. 6. С. 5-8.

Статті у зарубіжних наукових журналах, які входять до баз даних Scopus та / або Web of Science:

5. Nelipa D. V., Balinska Ya. O. The Role of Populist Parties in Spreading Euroscepticism. Cuestiones Politicas. 2022. Vol. 40. №72. P. 182-202.

Тези, опубліковані за матеріалами наукових конференцій:

6. Balinska Ya. O. Euroscepticism in modern western political thought: key directions and representatives. The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022, International Scientific Conference Materials 11-12 May. Kyiv, 2022. P. 321-326.
7. Балінська Я. О. Роль медіа у формуванні євроскептичного дискурсу. Наука в контексті глобальної трансформації суспільства. Матеріали науково-практичної конференції, Полтава, 26-27 серпня, 2022 рік. С. 84-87.
8. Балінська Я. О. П. Тагарт про євроскептицизм як відповідь на кризи в Європі. Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XXVII Міжнародної науково-практичної конференції, Ліон (Франція), 07 грудня, 2022 рік. С. 264-268.

9. Балінська Я. О. Обґрунтування євроскептицизму: позиції провідних теоретиків. Дні науки філософського факультету - 2023. Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 11-12 травня, 2023 рік. С. 526-530.

10. Балінська Я. О. Структурні причини євроскептицизму. Інноваційні наукові дослідження в контексті трансформації суспільства. Вінниця. 22-23 грудня 2023 р. С. 32-35.

11. Balinska Ya. O. The nature of euroscepticism through the prism of key scientific approaches. The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2024, International Scientific Conference Materials 18-19 April. Kyiv, 2024. P. 521-523.

LIST OF PUBLISHED PAPERS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION

Articles in the Ukrainian Scientific Editions, Included in the International Online Databases:

1. Balinska Ya. O. Updating the Ideas of Euroscepticism in the countries of Western Europe: from Brexit to Covid19. *Politology Bulletin*. 2021. Issue 86. P. 148-160.
2. Balinska Ya. O. Economic, Cultural and Political Factors of Euroscepticism. *Regional Studies: journal*. 2022. Vol. 31. P. 7-10.
3. Balinska Ya. O. Euroscepticism in Italy under the Prism of Neo-functionalism. *Visnik of the Lviv University*. 2022. Series Philos.-Political Studies. Issue 45. P. 80-85.
4. Balinska Ya. O. Consequences of Euroscepticism and possible ways to overcome them. *Politicus. Scientific journal*. 2023. Vol. 6. P. 5-8.

Articles in foreign scientific journals included in the Scopus and/or Web of Science databases:

5. Nelipa D. V., Balinska Ya. O. The Role of Populist Parties in Spreading Euroscepticism. *Cuestiones Politicas*. 2022. Vol. 40. №72. P. 182-202.

Abstracts Published on the Materials of Scientific Conferences:

6. Balinska Ya. O. Euroscepticism in modern western political thought: key directions and representatives. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022, International Scientific Conference Materials 11-12 May*. Kyiv, 2022. P. 321-326.
7. Balinska Ya. O. The Role of the Media in the Formation of Eurosceptic Discourse. *Science in the Context of Global Transformation of Society. Proceedings of the scientific and practical conference, Poltava, August 26-27, 2022*. P. 84-87.
8. Balinska Ya. O. P. Taggart on Euroscepticism as a Response to Crises in Europe. *Contemporary Aspects of Science Modernization: Status, Problems, Development Trends: Proceedings of the XXVII International Scientific and Practical*

Conference, Lyon (France), December 7, 2022. P. 264-268.

9. Balinska Ya. O. Justification of Euroscepticism: Positions of Leading Theorists. The Days of Science of the Faculty of Philosophy - 2023. Proceedings of the International Scientific Conference Materials May 11-12. Kyiv, 2023. P. 526-530.

10. Balinska Ya. O. Structural Causes of Euroscepticism. Innovative Scientific Research in the Context of Social Transformation. Vinnytsia. December 22-23, 2023. P. 32-35.

11. Balinska Ya. O. The Nature of Euroscepticism through the Prism of Key Scientific Approaches. The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2024, International Scientific Conference Materials 18-19 April. Kyiv, 2024. P. 521-523.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ	23
1.1 Понятійно-категоріальний апарат наукових джерел з євроскептицизму	23
1.2. Критика теорій політичної інтеграції як наукове обґрунтування євроскептицизму	48
Висновки до розділу 1	63
РОЗДІЛ 2. СУТНІСТЬ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ КРИЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ ЗАХІДНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ	65
2.1 Концептуальні підходи до аналізу та типологізації євроскептицизму	65
2.2 Історична ретроспекція формування та розвитку євроскептицизму	84
Висновки до розділу 2	113
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНА ПРАКТИКА ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В НОВІТНІХ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	115
3.1 Євроскептицизм у партійній діяльності Західної Європи	115
3.2 Роль медіа в популяризації «євроскептичних» практик	135
3.3 Наслідки євроскептицизму та можливі шляхи їх подолання	148
Висновки до розділу 3	157
ВИСНОВКИ.....	159
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	166
ДОДАТКИ.....	184

ВСТУП

Актуальність теми. Ідея європейської інтеграції – як в межах Європейського Союзу, так і за його кордонами – зазнає все більшої критики з боку громадськості та політичних сил. Євроскептицизм став своєрідною антитезою євроінтеграції, що покликана довести дисфункціональність об'єднаної Європи. Сучасну фазу протистояння інтеграційних та дезінтеграційних наративів можна визначити гострою та доленосною. Майбутнє ЄС та перспективи держав, що є кандидатами на вступ, сьогодні напряду залежать від того, що переможе: національна чи наднаціональна ідентичність; популізм чи здоровий глузд; загальноєвропейські цінності чи вузьконаціональні інтереси тощо.

Знання детермінант, еволюції, інституційних особливостей та специфіки практичної реалізації євроскептицизму дозволить зрозуміти його сутність та механіку функціонування, що, у свою чергу, допоможе сформуванню узгодженої стратегії протидії його негативним ефектам на євроінтеграцію. Відповідні знання сьогодні більшою мірою акумульовані у науковому полі західної політичної думки. Щоправда, вони потребують систематизації та узгодження, комплексного аналізу та глибинної рефлексії, чим і був зумовлений вибір теми даного наукового дослідження.

Окремі теоретичні та практичні аспекти євроскептицизму розкриваються такими зарубіжними та українськими дослідниками, як О. Батрименко, Г. Вайнштейн, Д. Вальред, С. Васілопулу, Р. Інгларт, М. Каращук, Н. Карпчук, Ф. Кемерон, В. Климончук, Г. Маркс, Д. Неліпа, П. Тагард, О. Тарнавський, О. Ткач, К. де Фріз, Л. Хуге, К. Шнайдер тощо. Системний аналіз наукових ідей та позицій цих учених став теоретичним фундаментом даного наукового пошуку, розробки авторської візії євроскептицизму як поняття та явища соціально-політичного виміру, формулювання практично орієнтованих висновків та рекомендацій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Дисертаційна робота виконана на кафедрі політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в межах Комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації».

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є розкриття змісту євроскептицизму в сучасній західній політичній думці.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність розв'язання таких **завдань:**

- систематизувати понятійно-категоріальний апарат та обґрунтувати поняття євроскептицизму;
- визначити основні чинники формування євроскептицизму;
- розкрити зміст критики теорій політичної інтеграції як наукового обґрунтування євроскептицизму;
- узагальнити провідні наукові підходи та типологізації євроскептицизму;
- розглянути еволюцію євроскептицизму та роль ЗМІ у його популяризації;
- з'ясувати характер та діяльність політичних партій, що підтримують євроскептицизм;
- охарактеризувати наслідки євроскептицизму та розробити пропозиції щодо шляхів подолання відповідних результатів.

Об'єкт дослідження – євроскептицизм як суспільно-політичне явище.

Предмет дослідження – євроскептицизм у сучасній західній політичній думці.

Методи дослідження. Реалізація дослідження стала можливою завдяки використанню належним чином підбраного методологічного інструментарію. Логічні методи (синтез, аналіз, аналогія тощо) були доповнені низкою спеціальних наукових підходів. Зокрема, було використано бібліографічний,

історичний, системний та порівняльний методи пізнання. Бібліографічний метод став провідним засобом, тому що дисертація передбачала систематизацію великої кількості першоджерел із євроскептицизму, які присвячені аналізу таких його аспектів, як чинники, еволюція, наслідки, партійний вимір і т. д. Історичний метод дозволив відстежити часові межі зародження євроскептицизму, його ключові віхи. Системний підхід використовувався для структурування інформації за певними напрямками, формування системи референтного термінологічного апарату та обґрунтування євроскептицизму через критику теорій політичної інтеграції. Порівняльний метод було задіяно під час компаративного аналізу результатів виборів до Європейського парламенту, підходів до типологізації євроскептицизму, а також – популізму та євроскептицизму як понять та явищ соціально-політичної дійсності.

Наукова новизна здобутих результатів продиктована специфікою поставлених завдань. У дисертаційній роботі проведено комплексне дослідження теоретичних засад, еволюції, змісту та особливостей практичної реалізації євроскептицизму крізь призму сучасної західної політичної думки. Найбільш значущі результати дисертації, яким властива з різним ступенем вираженості наукова новизна, розкриваються у тому, що:

уперше:

- в українській політичній науці аргументовано, що критика теорій політичної інтеграції (неофункціоналізму, ліберальної міждержавності та постфункціоналізму) є обґрунтуванням теоретичних засад євроскептицизму. З позиції євроскептиків, неофункціоналізм нівелює роль громадянина і громадськості у вирішенні соціально-політичних та економічних проблем через некомпетентність, міждержавний лібералізм критикується через втрату діалогом між країнами-членами ЄС значущості після кризи мігрантів, переважання «пропозиції» інтеграції, а не «попиту» і ролі наднаціональних органів, постфункціоналізм недооцінює територіальний рівень європейського

управління, на якому мережі та зв'язки між національними суб'єктами та наднаціональними суб'єктами мають тенденцію уникати політизації, демонструє «відставання» теорії від практики тощо;

уточнено:

- чинники формування євроскептицизму, а саме – економічні, культурні та політичні. Блок економічних чинників пов'язаний, насамперед, із економічним статусом людини, рівнем її соціальної захищеності, фінансовими можливостями та перспективами їх поліпшення/погіршення в результаті євроінтеграції. Аналіз економічних чинників ґрунтується на ревізії ідей представників утилітаризму (егоцентричний та соціотропний підходи). Культурні чинники пов'язані з рівнем залежності самоідентифікації особи від країни (одинична ідентичність), кількох країн (множинна ідентичність) та ЄС загалом. Політичні чинники залежать від політичних установок громадян країн-членів ЄС (люди використовують національну політичну ситуацію як орієнтир для оцінки європейської інтеграції, причому підтримка останньої залежить від оцінки національного уряду та функціонування демократії в країні проживання);

- історичну ретроспекцію євроскептицизму, його зв'язок із популізмом, а також роль ЗМІ у поширенні євроскептичних дискурсів. Перші прояви євроскептичних настроїв – якщо його визначити як опозицію до федералістської європейської ідеї – можна відстежити з 1950-х років. Якщо визначити євроскептицизм як «опір Європі», тоді він не обмежується партійною політикою, не є однорідним у своїх проявах, не є постійно представленим чи однаково сильним у всіх європейських країнах, не є статичним чи непорушним, а, навпаки, є динамічним процесом, який час від часу змінюється та розвивається далі впродовж історії європейської інтеграції значною мірою покладаючись на механізм популізму. Сьогодні велика увага ЗМІ приділяється висвітленню діяльності так званих маргінальних партій чи груп, широкого суспільного невдоволення інституціями ЄС. Розширені мережеві та рекламні можливості, які

онлайн-ЗМІ пропонують євроскептичним партіям, групам і спеціальним рухам, сприяють зміцненню євроскептицизму в публічній сфері настільки, що деякі вчені бачать «синхронізацію» настроїв проти ЄС між країнами;

- наслідки євроскептицизму для євроінтеграції (криза європейської солідарності, проблема прикордонних регіонів, складнощі у формуванні єдиної європейської політики та цінностей, загроза нових брегзит, ліміт кредиту довіри до європейських інституцій тощо), а також способи подолання цих негативних ефектів (удосконалення системи представленості європейських регіонів і населення у процесах розробки європейських політик для підвищення ефективності та залученості громадян, активна імплементація «європейської ідентичності», яка не суперечить національним аналогам і пов'язана, насамперед, не з мовним чи культурним аспектами, а європейською громадянською позицією тощо);

набуло подальшого розвитку:

- узгодження провідних для теми дослідження концептів, зокрема, «євроскептицизм», «євроінтеграція», «інтеграція», «дезінтеграція», «європеїзація», «європейські цінності», «національна ідентичність», «наднаціональна ідентичність», «криза», «Європейський Союз» тощо. Важливим у контексті протистояння євроскептицизму виступає поняття «європеїзація», що передбачає процес навернення через освітні та публічні практики громадян до проєвропейської позиції. Запропоновано авторське визначення євроскептицизму. Євроскептицизм – це з різною мірою проявленості – від критики окремих політик ЄС до повного заперечення інституційної реалізації – суспільно-політична ідея та/або активність проти об'єднаної Європи, інспірована та підтримувана як партійними акторами, так і представниками громадськості;

- аналіз ключових підходів до типологізації та дослідження євроскептицизму: «жорсткий» та «м'який» євроскептицизм П. Тагарта та А. Щербяка, «дифузний» та «специфічний» підтримка європейської інтеграції П.

Копецького та К. Муда, тривимірна типологія (принцип, практика, майбутнє) С. Васілопулу, а також аналітичні моделі євроскептицизму, розроблені Л. Хуге та Г. Марксом (партійний та громадський євроскептицизм), С. Леконте (вплив євроскептицизму на міжнародні відносини) К. Де Фріз (еталонна модель) тощо. Аналіз відповідних напрацювань розкриває комплексний характер євроскептицизму та потребу його дослідження в динаміці в силу ускладнення його внутрішніх процесів та зовнішніх чинників впливу;

- дослідження євроскептичних партій як у межах окремих держав-членів ЄС (Національне об'єднання у Франції, Ліга в Італії, Партія свободи в Австрії, Золота Зоря у Греції, Йоббік в Угорщині, Світанок прямої демократії у Чехії, Альтернатива для Німеччини у Німеччині, Партія фінів у Фінляндії, Партія права і справедливості у Польщі, Соціалістична партія в Нідерландах тощо), так і в загальноєвропейському вимірі (Ідентичність і демократія, Європейський вільний альянс, Альянс консерваторів та реформістів у Європі тощо). Динаміка останніх тридцяти років демонструє неухильне зростання кількості депутатських мандатів, які отримують євроскептичні політичні сили і в національних і в Європейському парламентах. Частка проєвропейських партій у складі Європейського парламенту поступово зменшується (у 1994 році 70,19% від загально складу ЄП, у 2019 році – 59,12%). Євроскептичні політичні партії в Європі, які є політично різноманітними за своєю природою, зростають зі своїм дестабілізуючим впливом на європейський проєкт. Незважаючи на те, що їхні політичні орієнтації можуть відрізнятися, усі вони виступають проти європейської інтеграції, зазвичай, користуючись зростаючим розчаруванням у ЄС і намагаючись розвалити блок, що слабшає через партійну євроскептичну риторику.

Практичне значення здобутих результатів. Ключові положення дисертації формують систематизовані знання про зміст євроскептицизму, його концептуальні засади, історичну ретроспекцію, прикладну реалізацію, наслідки

та можливі способи їх подолання. Отримані у результаті проведення дисертаційного дослідження висновки можуть використовуватися у процесі формування навчально-методичних матеріалів для лекційних курсів та спецкурсів з політології та інших соціальних та поведінкових наук. Також результати наукового дослідження з урахуванням їх вагомості практичної орієнтації можуть використовуватися державними установами, які функціонально відповідають за євроінтеграційну стратегію України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації пройшли належну апробацію та були оприлюднені в процесі науково-практичних конференцій, а саме: «Дні науки філософського факультету – 2022» (Київ, 2022), «Наука в контексті глобальної трансформації суспільства» (Полтава, 2022), «Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку» (Ліон, 2022), «Дні науки філософського факультету – 2023» (Київ, 2023), «Інноваційні наукові дослідження в контексті трансформації суспільства» (Вінниця, 2023), «Дні науки філософського факультету – 2024» (Київ, 2024).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є особистим завершеним науковим дослідженням. Усі пункти новизни, що виносяться на захист, а також висновки, розроблені в результаті реалізації дисертаційного дослідження, належать особисто авторці. Апробовані та опубліковані наукові праці написані нею самостійно за виключенням однієї статті, написаної у співавторстві з науковим керівником.

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 11 публікаціях, зокрема, у чотирьох статтях, опублікованих у фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, одній статті – у зарубіжному науковому журналі, що входить до баз даних Scopus та / або Web of Science, та шести тезах виступів на наукових конференціях, у тому числі - міжнародних.

Структура. Дисертація містить вступ, три розділи, поділені на підрозділи, загальні висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг дисертації

становить 187 сторінок. Список використаних джерел складається зі 183 найменувань на 18 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ

1.1 Понятійно-категоріальний апарат наукових джерел з євроскептицизму

Наукове дослідження має спиратися на ґрунтовний теоретичний фундамент. У контексті дослідження євроскептицизму такими теоретичними засадами постають, зокрема, ідеї та погляди представників євроскептицизму як наукового напрямку на євроінтеграційні теорії, що формують євроскептичну критику як конструктивне заперечення доцільності наднаціонального утворення, аналіз чинників (економічних, політичних, культурних тощо) формування євроскептицизму, а також – визначення референтного понятійно-категоріального апарату з досліджуваної проблематики. Осягнення ключових концептів та термінів дозволить ідентифікувати базовий і актуальний словник, який стане засадничим для усього подальшого дослідження. Саме тому понятійно-категоріальний апарат розглядається у першому підрозділі цього розділу.

Євроскептицизм переважно формується і розвивається як заперечення євроінтеграції. Саме тому вокабуляр із дослідження євроскепсису міститиме багато полярних понять. Загалом, буде розкрито зміст таких провідних концептів, як «євроскептицизм», «євроінтеграція», «інтеграція», «дезінтеграція», «європеїзація», «європейські цінності», «національна ідентичність», «наднаціональна ідентичність», «криза», «Європейський Союз» тощо.

Першу публічну згадку терміну «євроскептицизм» датують 1986 роком. Цей термін з'являється в газеті «The Times» як позначення ідейної направленості політики тодішнього прем'єра Великобританії Маргарет Тетчер. У політичному ж дискурсі це слово з'являється в 1990-х роках і вже незабаром набуває значного поширення [18, с. 20].

Уже на початку 1990-х років це поняття набуває ширшого значення, особливо в контексті обговорення Маастрихтського договору (1992 рік), щодо якого активно висловлювались противники політики євроінтеграції в цілому, а також ті, хто був незадоволений окремими її аспектами. Усі вони активно висловлювались проти трансформацій ЄС, які були передбачені договором.

Це призводить до активного включення феномену євроскептицизму в «порядок денний» загальноєвропейської політики. Адже він обговорювався не лише представниками політичної еліти, але і на рівні громадянського суспільства. Першою появою цього терміну в даному контексті можна вважати статтю в журналі *Economist* (грудень 1992 року), яка описувала прояв євроскептицизму в суспільному житті Німеччини — протест німців проти необхідності приведення німецьких національних правил пивоваріння у відповідність до стандартів, що були задекларовані та усталені для загальноєвропейського ринку [79, с. 120].

Наразі, євроскептиками прийнято називати противників Європейського Союзу як форми об'єднаної Європи. При цьому, це не обов'язкове відкидання концепції ЄС загалом, а заперечення будь-якого з її окремих елементів. Поступово євроскептики почали об'єднуватись та оформлювати це явище в повноцінний ідейно-політичний рух, який вже має надпартійний рівень та може відтворюватися як на рівні окремої держави, так і на загальноєвропейському.

Наукове визначення євроскептицизму запропонував П. Тагарт. Вчений вважає, що євроскептицизм — це позиція, яка заперечує (повністю або частково) ідею європейської інтеграції [156, с. 51].

На думку О. Лапіна «євроскептицизм - вільна течія європейських держав або різновид європейського регіоналізму, прихильниками якого можуть бути представники найрізноманітніших політико-ідеологічних течій. Прихильники євроскептицизму побоюються втрати національного суверенітету їх держав, а тому виступають з позицій підтримки національних держав. Цілі у євроскептиків

з різних країн теж значно різняться: одні домагаються виходу своїх держав з ЄС або Єврозони, інші – реформування союзу, залишаючись його повноправним членом» [13, с. 24].

Р. Катц пропонує авторське визначення: «Євроскептицизм – це вираження невдоволення проти будь-якої форми наднаціональних інститутів, які можуть загрожувати, чи загрожують національному суверенітету і традиційній європейській державній системі» [89].

Л. Шачковська, вивчаючи історіософію цього поняття, зазначає: «... в загальному значенні терміном «євроскептицизм» позначають скептичне, негативне ставлення до процесів європейської інтеграції в рамках Європейського Союзу. Також під євроскептицизмом розуміють відповідну ідейно-політичну течію і політичний рух в сучасній Європі, що характеризуються неприйняттям членства країни в Європейському Союзі й негативним ставлення до ідеї вступу в ЄС як країни-кандидата (офіційного і неофіційного), а також політикою обмеженої участі в європейських інтеграційних процесах (наприклад, обмежена участь в Шенгенській угоді, збереження національної валюти)» [23].

«Євроскептицизм можна розуміти як дискурсивне формування аргументів, які виконують політичні актори, заперечуючи політику ЄС. Природа євроскептицизму реактивна. Це означає, що євроскептичні аргументи пов'язані не лише з самим процесом європейської інтеграції, а й з виправдовувальним дискурсом, який використовують політичні актори для легітимізації цього процесу» [166].

Отже, євроскептицизм – це з різною мірою проявленості – від критики окремих політик ЄС до повного заперечення інституційної реалізації – суспільно-політична ідея та/або активність проти об'єднаної Європи, інспірована та підтримувана як партійними акторами, так і представниками громадськості.

Ураховуючи те, що більшість дефініцій акцентують увагу на тому, що євроскептицизм – це ідея та рух проти європейської інтеграції, покроково розглянемо поняття «інтеграція», «євроінтеграція» та «дезінтеграція».

Е. Гаас визначає інтеграцію як «процес, за допомогою якого політичні діячі в особистих чітких національних установах погоджуються передати свої довіру, очікування і політичну активність новому центру, чії інституції володіють юрисдикцією, яка виходить за межі раніше існуючої у національних державах» [74, с. 2].

Л. Мельничук стверджує, що «поняття «інтеграція» походить від латинського «*integratio*», що означає «возз'єднання, заповнення». Щодо сфери міждержавних відносин, інтеграція – добровільне і взаємовигідне об'єднання окремих частин (суб'єктів) у певну самостійну цілісність (спільність). При цьому остання не просто арифметична сума її складових частин, адже за своїм обсягом вона набагато більша і змістовніша» [14].

Євроінтеграція — це загальний термін для опису співпраці між європейськими країнами, зазвичай, але не виключно, стосовно держав-членів ЄС. Більша інтеграція передбачає більшу спільність прийняття рішень, спільні закони та спільні правові та політичні системи. Після Другої світової війни європейська інтеграція поступово поглибилася, в тому числі через форуми поза ЄС, такі як Рада Європи. Тим не менш, ЄС є центром європейської інтеграції та представляє найглибшу політичну, економічну та правову інтеграцію країн у будь-якій точці світу. Всередині ЄС більшість держав-членів скасували прикордонний контроль, усунули багато інших внутрішніх бар'єрів для торгівлі та інвестицій і запровадили спільну єдину валюту.

Г. Воллес говорить про європейську інтеграцію як про «широкий феномен», який принципово відрізняється від процесу формування політики. Дослідниця розглядає інтеграцію як важливе явище в європейських студіях — безперервний

процес перетворення Європи в єдине ціле, одним із компонентів якого є європеїзація [180].

В. Шмідт вважає, що «європейська інтеграція – це всеосяжний процес, за допомогою якого створюються та підтримуються транснаціональні режими та їхні інститути» [139].

На думку Дж. Петерсона, європейська інтеграція є продуктом вибіркового об'єднання національного суверенітету, або остаточної юрисдикції над політичним тілом, післявоєнними європейськими національними державами. Це привело до створення Європейського Союзу (ЄС), найуспішнішого експерименту міжнародного співробітництва в сучасній історії. Європейська інтеграція ставить перед політологією як дисципліною серйозні виклики. ЄС кидає виклик традиційним уявленням про держави як про роздроблені, самодостатні одиниці, які вступають в альянси виключно на основі ad hoc [86].

Дезінтеграція відбувається, коли країна-член ЄС вирішує вийти з європейської політики або повністю вийти з ЄС. Г. Воллар, вважає, що дезінтеграція відбувається внаслідок: «...законодавчих результатів ЄС, масштабів його політики, його компетенції, його інституцій, участі та почуття приналежності серед його членів (держав і громадян), а також розміру його території» [173, с. 5].

«У загальнонауковому плані процес соціальної й економічної дезінтеграції – це продукт кризи, породженої внутрішніми або зовнішніми факторами, що характеризується розпадом єдиного інтегрованого утворення на окремі елементи, що прагнуть до максимальної самостійності й відособленості... У політичному плані дезінтеграція означає домінування відцентрових процесів над доцентровими, розподіл владних повноважень колишнього єдиного політичного утворення від центру до периферії» [7].

Дезінтеграція для євроскептиків є єдино можливою відповіддю на євроінтеграцію (правове, економічне, політичне об'єднання в межах ЄС), а також

свого роду запереченням європеїзації (соціокультурного та ціннісного ототожнення країн-членів ЄС).

Г. Воллар доводить, що процес дезінтеграції неправильно розглядати як дзеркально зворотний процес по відношенню до інтеграції. Європейська інтеграція створила сильну взаємозалежність транскордонних регіональних зв'язків, так що, можливо, дезінтеграція матиме своїм наслідком не повернення до повномасштабного національного державного регулювання, а посилення взаємодії «субнаціональних регіонів» з Брюсселем за рахунок скорочення їх зв'язків з національними столицями. Адже політичні актори, які усвідомлюють високу ціну повного виходу з інтеграції, можуть перенаправляти свою лояльність, очікування та політичну діяльність не назад до національних держав, а в напрямі транснаціоналізованих регіональних властей, формуючи тим самим багатопланові та багатогранні політичні конструкції [172].

А. Лібман та Б. Хейфец створили класифікацію можливих сценаріїв дезінтеграції, яка включає чотири моделі («Конфліктна дезінтеграція», «Стагнуюча дезінтеграція», «Шокова дезінтеграція» та «Дивергентна дезінтеграція»). Вважаємо доцільним розглянути їх більш детально, адже не можна виключати реалізацію одного з цих сценаріїв для ЄС [97].

Конфліктна дезінтеграція.

Може активуватися різними шляхами: в умовах примусової інтеграції – через пробудження «сплячих інститутів», унаслідок втрати гегемоном лідерства у структурі та його здатності контролювати інтеграційний простір; змінами пріоритетів політичних гравців під впливом самого процесу інтеграції та досягнення країнами-членами певного рівня економічної та політичної стабільності (інтеграція, що саморуйнується); дією форс-мажорних чинників, які неможливо передбачити, – зміною моделі економічного та політичного устрою, появою нової зовнішньоекономічної стратегії.

Стагнуюча дезінтеграція.

Тривалий період фрагментації інтегрованого простору та поступове наростання протиріч і перехід у стан «псевдоінтеграції», а згодом – і повний розпад або, можливо, збереження деяких «м'яких» форумів та об'єднань. Може виникати в разі експериментування країнами-учасниками з різними сценаріями інтеграції за відсутності точної інформації про переваги та недоліки кожного з них. Але може бути наслідком і об'єднання в межах інтеграційного проєкту дуже великої кількості країн, які істотно відрізняються одна від одної за різними параметрами розвитку. Виділяються дві альтернативні моделі «стагнуючої дезінтеграції»: модель «повної фрагментації економічного простору» та модель «виділення інтеграційного ядра та периферії».

Шокова дезінтеграція.

Зумовлюється швидкою фрагментацією економічного простору в умовах екстраординарних подій – природних катастроф, істотних законодавчих змін, суспільного безладу, гіперінфляції та ін., які зумовлюють розпад економічних зв'язків між господарюючими суб'єктами.

Дивергентна дезінтеграція.

Зумовлюється розпадом та переорієнтацією зв'язків, часто завершуючи «роботу» конфліктної дезінтеграції. Лише у виняткових випадках веде до повної та безумовної фрагментації економічного простору; переважає процес формування нових інтегрованих просторів зі зміною структури взаємозв'язків – «творче руйнування» з боку підприємців, які намагаються визначити оптимальну організацію своєї економічної активності.

Натомість європеїзація — це процес, в ході якого участь в інтеграційному об'єднанні чи співпраця з ним позначаються на національних інститутах та дійових особах національної політики. Йдеться про конструювання, дифузії та інституціоналізацію формальних та неформальних правил, процедур, політичних парадигм, стилів, «способів діяння» та загальних вірувань та норм. Вони спочатку визначаються і закріплюються в межах політичного процесу в

ЄС, а потім інкорпорується в логіку внутрішньополітичного наративу, у політичні структури та публічну політику країн-учасниць та партнерів ЄС [126, с. 30].

Українська дослідниця Д. Дворніченко під європеїзацією розуміє процес трансформації особистих та оволодіння спільними європейськими політичними та управлінськими практиками, пріоритетами, настановами, нормами, стандартами та цінностями як країнами-членами, так і країнами-кандидатами на вступ до ЄС у процесі європейської інтеграції [6, с. 12].

К. Демке визначає європеїзацію як «цілеспрямовану, програмовану адаптацію або несвідоме, стихійне пристосування внутрішнього національного законодавства, процедур, норм, стандартів до норм і правил ЄС» [54].

О. Радишевська у статті, присвяченій вивченню генезису поняття «європеїзація», виділяє кілька ключових підходів до використання цього концепту у зарубіжній науковій думці:

- 1) європеїзація як поява нових форм європейського адміністрування;
- 2) європеїзація як національна адаптація;
- 3) європеїзація як політичний ізоморфізм;
- 4) європеїзація як проблема і можливість для внутрішньополітичного менеджменту;
- 5) європеїзація як модернізація;
- 6) європеїзація як «приєднання до Європи» (розширення ЄС) [19].

Європеїзація як така можлива, на нашу думку, лише завдяки наявності загальних європейських цінностей, культурних імперативів, які властиві країнам європейського регіону.

Н. Амельченко розуміє європейські цінності як сукупність та/або систему аксіологічних максим, основних принципів розбудови сім'ї, суспільства та держави, політико-економічних, культурних, правових та інших норм, що

об'єднує значиму більшість жителів Європи та становить основу їхньої ідентичності [1, с. 2].

«Європейські цінності є не лише загальним абстрактним поняттям, але й мають конкретне практичне вираження у вигляді правових норм, закріплених у низці базових документів Ради Європи та Європейського Союзу. Фундаментальною основою європейських цінностей виступають права і свободи кожного індивіда та рівність усіх перед законом» [20, с. 107], - стверджує О. Сакало.

На основі спільних європейських цінностей стає можливою ідея наднаціональної (європейської) ідентичності. Процес формування наднаціональної ідентичності є одним із найважливіших факторів подальшого розвитку Європейського Союзу. Щоб стати незамінним зв'язком між різними націями, їй треба стати справжньою ідентичністю всіх європейців.

Загалом, ідентичність - це сукупність психофізичних характеристик, за якими один індивід відрізняється від інших, і, як наслідок, ці характеристики роблять кожного індивіда унікальним. Індивідуальна ідентичність - це поєднання генетичних схильностей і впливу середовища. З одного боку, є географічне середовище, яке має менший (але не незначний) вплив, а з іншого боку, є соціальне середовище, де людина виростає та живе, і яке може дуже сильно впливати на реакції особистості в різних ситуаціях [55].

Перш ніж ми розглянемо наднаціональну та національну ідентичність, ми маємо звернути певну увагу на соціальну ідентичність, яка є ширшою структурою, пов'язаною з процесом соціалізації та розвитку індивідів, а не стільки з одним політичним суб'єктом – нацією. Р. Дженкінс у цьому контексті викрив взаємність або інтераціоналізм у визнанні ідентичності індивіда [87]. Ніхто не може визнати себе частиною групи, якщо референтна група не бажає визнавати його статус у групі.

У сенсі історичної битви за виживання та концепції Т. Гоббса про війну всіх проти всіх можна сказати, що групова ідентичність була наслідком групового полювання на великих тварин, або, точніше, історичного визнання того, що вижити набагато легше, якщо окремі особи об'єднані як група. Коли створювалися перші спільноти (не обов'язково політичні – на початку спільноти створювалися для легшого та успішнішого виживання), виникала також спільна ідентичність. Ця ідентичність робила людей в одній групі більш схожими між собою і більш відмінними від інших груп [108].

«Питання спільної європейської ідентичності – це не лише питання гомогенізації думок і почуттів європейських «громадян», а й питання подальшого розвитку Європейського Союзу... Наша теза полягає в тому, що спільної європейської ідентичності в сенсі національної ідентичності не існує. Проте, в межах Європейського Союзу – це не лише сума національних ідентичностей держав-членів. У процесі співіснування вони переростають у квазієвропейську ідентичність» [123, с. 402], - зазначає У. Пінтеріч.

М. Козловець, намагаючись розібратися у питанні, чи європейська ідентичність є уніфікацією або ж «єдністю в розмаїтті» доходить наступних висновків. По-перше, інтеграційні процеси в Європі актуалізували аспект формування європейської ідентичності як важливої складової інтеграції окремих країн до європейської спільноти. По-друге, попри наявність певних розбіжностей, науковці єдині в тому, що європейці переживають етап пошуку та формування європейської ідентичності. Однак, ці інтеграційні процеси поставили під загрозу традиційні демаркаційні лінії у свідомості європейців. По-третє, європейську тожсамість ідентифікують через національну ідентичність, при цьому, сприймають її або як чинник, який зміцнює національну ідентичність, або ж є її повною протилежністю [12].

«Зазвичай європейська ідентичність трактується через спільне минуле, спільні цінності та через визначення і асоціацію з «ми»-відчуттям» [2, с. 13].

П. Мовчан акцентує увагу на тому, що європейська ідентичність визначається, як почуття приналежності до Європейського Союзу, але для того, щоб цей рівень сприймався населенням ЄС як невід'ємна частина своєї соціальної ідентичності, слід розмежувати культурний та цивільний виміри [15].

У свою чергу, національна ідентичність може бути визначена кількома способами. Зважаючи на турбулентну ситуацію у світі, видається необхідним звернути увагу на геополітичне визначення. У цьому контексті національна ідентичність представляє відносини між державами чи територіями та включає такі поняття, як загроза, меншовартість чи перевага, і пов'язана з ідеями спільних дій проти третіх держав або створення зовнішньої політики [55]. Ця концепція національної ідентичності супроводжується сильним почуттям приналежності до групи та поділу на інших та нас, водночас вона зміцнює міжособистісні зв'язки всередині групи. Ця концепція створення національної ідентичності пов'язана з державами та утвореннями з сильним асиміляційним потенціалом.

Ключовими чинниками національної ідентичності А. Сміт називав історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову культуру, спільну економіку та спільні юридичні права та обов'язки для всіх членів [145].

Національна ідентичність може бути визначена, як визнання народом самого себе, знання і повага історії, національної культури, території, усвідомлення народом своїх особливих рис, розуміння членами національної групи своїх інтересів, прагнень, цілей, ідеалів, потреб тощо [16].

Єврозона - це союз держав-членів ЄС, які мають єдину спільну валюту - євро. Євро знаходиться під контролем Європейського центрального банку. Запровадження євро в державах-членах, які хотіли прийняти його, пов'язано з рішенням глибше інтегруватися та співпрацювати.

Шенгенська зона – територія без прикордонного контролю між державами, що дозволяє вільно пересуватися людям у цій зоні. Люди, які прибувають із третіх або зовнішніх країн, також можуть вільно подорожувати, коли вони

потрапляють у простір Шенгену. Країни-члени, які входять до нього, — це майже всі ЄС-27, крім Болгарії, Хорватії, Ірландії, Румунії та Кіпру. З іншого боку, є країни за межами ЄС, які входять до нього: Ісландія, Норвегія, Швейцарія та Ліхтенштейн.

Держава-член, тобто країна-член, - це національна держава, яка приєдналася до ЄС і є частиною європейської спільноти. Саме країни-члени підписують установчі договори ЄС і певною мірою об'єднують суверенітет на наднаціональному рівні. У 2023 році ЄС складається з 27 країн-членів.

Екзогенний шок означає непередбачувані події. У контексті нашого дослідження екзогенні шоки – це кризи, які вплинули на європейську політику.

Ю. Розенталь та Б. Піджнебург вважають, що криза це ситуація, яка характеризується високим рівнем небезпеки, невпевненістю, відчуттям нездоланності [132].

Л. Бартон, у свою чергу, схильна вважати, що криза є широкомасштабною і непередбачуваною подією, яка спричинює негативні результати, яка може принести шкоду як всій системі, так і її окремим елементам [28].

На думку А. Чернявського, криза – це переломний момент функціонування певної системи, коли вона зазнає суттєвого впливу, що вимагає від неї якісно нової реакції [22].

Таким чином, криза може мати різні наслідки для системи. З одного боку, вона може призвести до порушення балансу, який потребуватиме відновлення. З іншого, - підірвати основи системи, чим поставити під питання її існування. І зрештою, через негативний вплив може стати імпульсом для перезапуску системи в якісно новому форматі.

Європейський Союз - економічний і політичний союз, що нараховує 27 держав-членів, що розташовані в Європі та об'єдналися на основі спільних людських і демократичних цінностей для досягнення стабільності, миру та процвітання.

Також одне із завдань даного підрозділу полягає у комплексному дослідженні різного роду чинників євроскептицизму, що допоможе сформуванню комплексного уявлення щодо його практичних витоків.

Досліджуючи суспільну підтримку політики ЄС на початку 2000-х років, Л. Макларен виділяє економічні, культурні та інституційні фактори. Її аналіз підтверджує, що ексклюзивна національна ідентичність мотивує євроскептицизм. Але вона також вважає, що респонденти, які відчують особисту невідповідність через європейську інтеграцію, швидше за все, є євроскептиками, як і люди, які не довіряють інституціям ЄС. Л. Макларен знаходить мало доказів того, що виняткова національна ідентичність впливає на сприйняття економічних втрат або навпаки. Таким чином, може бути два різних шляхи до євроскептицизму: один вкорінений у культурній загрозі, а другий – у передбачуваних економічних втратах. Крім того, дослідниця зазначає, що інституційна недовіра мотивує євроскептицизм. Хоча прямий вплив інституційної довіри проходить через інституції ЄС, недовіра до ЄС і національних інституцій, як правило, йде разом. Зважаючи на вибір із двох зол — національного уряду та європейського уряду — недовірливі респонденти, ймовірно, віддадуть перевагу тому, який вони знають, тобто національному уряду [106].

А. Крувель і К. Абтс також наголошують, що опозиція європейській інтеграції корениться в ширшому політичному невдоволенні, і вони підкреслюють роль популістів у зв'язку внутрішнього невдоволення з європейським. Оскільки більшість громадян не мають твердих поглядів на Європу, популісти можуть проєктувати невдоволення внутрішніми елітами чи інституціями на Європу. Крім того, популістська риторика може підживлювати низхідну спіраль невдоволення, формуючи конкретну критику в термінах загального розладу системи, тим самим обеззброюючи здатність громадян диференціювати та критично рефлексувати [92].

К. де Фріз досліджує, як нідерландські та датські газетні звіти про саміти ЄС впливають на громадську думку щодо європейської інтеграції. К. Де Фріз висвітлює як потенціал, так і межі медіафреймінгу. Розвінчується думку про те, що ЗМІ завжди посилюють політичний цинізм. Це залежить від самих новин і від того, чи сама громадськість схильна до політичного цинізму. Цинізм найбільш вірогідний, коли ЗМІ применшують суттєвий зміст політики і натомість зосереджуються на стилі кандидата та спрощених опитуваннях громадської думки. У цьому режимі політика представлена як різновид війни, яку потрібно виграти чи програти [176].

Дослідження К де Фріс і К. ван Керсбергена розглядає євроскептицизм як реакцію громадян на провал національного уряду. Громадяни підтримують свої уряди в обмін на культурну безпеку та економічний добробут. Поки членство в ЄС відповідає спроможності національних урядів досягати результатів, громадяни поширюють прихильність своєї національної держави до ЄС. Але громадяни відкидають цю подвійну відданість, коли уряди не в змозі захистити їх від незахищеності. Таким чином, євроскептицизм є ціною, яку платить ЄС, коли уряди не виконують свою частину угоди [178].

Л. Хуге та Г. Маркс досліджують вплив місця роботи та громадянської чи етнічної ідентичності на євроскептицизм. Вони виявили, що професія та ідентичність справляють незалежні ефекти, які приблизно однакові за розміром. Ідентичність, як правило, помітна в країнах із сильними праворадикальними партіями [83].

Також учені досліджують, як євроскептицизм виникає із взаємодії між ідентичністю та економічними інтересами. У правих євроскептицизм виражається в критиці того, що ЄС підриває національну ідентичність і національну незалежність. У лівих це виражається в занепокоєнні щодо впливу європейської інтеграції на соціальний захист і європейську соціальну модель.

Отже, існує два різних джерела євроскептицизму. Спільним є те, що ЄС сприймається як загроза статус-кво [83].

Як бачимо, в науковій площині були проведені різні дослідження з метою виявлення джерел євроскептицизму. Аналіз позицій експертів у цьому теоретичному напрямі дозволяє виділити три основні групи чинників: економічну, культурну та політичну. Деталізуємо кожну з них.

Економічні чинники євроскептицизму.

Економічні уявлення є ключовими, тому що без них неможливо змінити систему, яка спричинює кризу легітимності. Уявлення людей про стан національної економіки та їхні фінансові очікування часто виявляються більш точними показниками євроскептицизму, ніж економічні змінні (безробіття, ВВП тощо).

Важливою причиною цього є те, що люди не завжди можуть точно усвідомити фактичний стан економіки [68]. На європейському рівні загальне зростання, швидше за середнє, не співпадає зі збільшенням підтримки ЄС, що деякі аналітики пояснюють «часом, потрібним для того, щоб кращі умови проникли до виборців», і щоб відчутні зміни відбулися [164].

Дослідження часто показують, що деякі економічні змінні є значущими провісниками євроскептицизму, а інші – ні. Наприклад, численні дослідження, які перевіряли вплив ВВП, безробіття та інфляції на ставлення до європейської інтеграції, показали, що лише інфляція є суттєвою [67]. Цілком імовірно, що деякі змінні краще сприймаються людьми, ніж інші, і таким чином, частіше пов'язуються з євроскептицизмом. Головним чином це пов'язано з тим, як наслідки цих факторів відчувають окремі особи чи домогосподарства. Інфляція є однією з таких відносно доступних змінних. Довгострокові або більш абстрактні змінні, такі як ВВП, можуть бути менш помітними. Насправді, це саме те, що було виявлено в дослідженні сприйняття голландськими домогосподарствами економічних факторів [44]: порівнюючи сприйняття

громадськістю інфляції та економічного зростання, уявлення про інфляцію були точнішими, оскільки економічне зростання може бути абстрактним і «у їхній щоденній рутині», люди набагато інтенсивніше і частіше стикаються з інформацією про ціни та розвиток цін» [44]. У той час як Нідерланди переживали швидке економічне зростання, багато людей були більш обізнаними про негативні аспекти економіки - зниження купівельної спроможності через підвищення інфляції [150]. Зростання інфляції є відчутною економічною умовою, яка суттєво впливає на поширення євроскептицизму.

Як і інфляція, безробіття може бути важливим для сприйняття економіки. Деякі дослідження показали, що безробіття впливає на євроскептицизм в ЄС [131]. Незважаючи на те, що рівень безробіття може бути абстрактним, він часто обговорюється в засобах масової інформації та може бути легко підтверджений безпосередньо досвідом самих людей або опосередковано (наприклад, сусідка щойно втратила роботу і розповіла про це), на відміну від зростання ВВП, який вимагає ширшого погляду на стан економіки.

Як бачимо, для аналізу євроскептицизму об'єктивний стан економіки важливий лише в тій мірі, в якій люди його сприймають. Швидке погіршення економічних умов, до яких чутлива громадськість, як-от інфляція чи безробіття, може призвести до більшого євроскептицизму, ніж показники довгострокової економічної стагнації (хоча ці фактори пов'язані). Загалом, публічний наратив економічних умов має значення, тому влада має контролювати економічне сприйняття, особливо в епоху соціальних медіа, адже це впливає на політичні результати.

Однією з причин, чому негативні економічні умови призводять до євроскептицизму, є те, що ЄС – який спочатку був створений для досягнення позитивної економічної мети – демонструє «легітимізований результат». І низька економічна ефективність, таким чином, викликає сумнів не лише щодо політики ЄС, але й його інституційної легітимності. Практика доводить, що демократична

легітимність підривається політикою економічної адаптації, яка впроваджується в країнах євросони. Політику жорсткої економії та девальвації можна розглядати як нав'язування ззовні, що зменшує демократичну легітимність ЄС. Люди в таких країнах, як Греція та Італія, яким довелося впроваджувати таку політику, загалом демонструють більший інституційний скептицизм [91].

Навіть якщо політика ЄС безпосередньо не задіяна, національні умови все ще можуть опосередковано проявляти євроскептицизм. Відомо, що негативні економічні умови, наприклад нерівність, пов'язані з легітимністю політичної системи та її демократичними принципами. Це проблеми розподілу, і системи, які вважаються несправедливими, отримують меншу підтримку. Дійсно, численні дослідження виявили, що більша нерівність доходів у країні пов'язана з меншою підтримкою державних установ, а також меншою підтримкою демократії. У супроводі наслідків глобалізації та модернізації економіки економічні проблеми стають надто великими, щоб уряди могли взяти на себе відповідальність, і стають благодатним ґрунтом для націоналізму та популістського дискурсу, який часто перекладає провину за ці проблеми на ЄС. Економічні труднощі часто корелюють з успіхом на виборах жорстких євроскептичних партій.

Загалом, існують дві взаємопов'язані змінні, які мають бути присутніми, щоб економічні умови призвели до євроскептицизму: відповідний наратив і сприйняття економічних змін.

Хоча ми наголошуємо на сприйнятті, наративи також мають значення: «наративи покращують колективне сприйняття соціальної реальності» [117]. Вони також мають значення, оскільки зв'язок між економічними умовами та ЄС рясніє неправильним визначенням причин цих умов. Нещодавнє дослідження показало, що негативні очікування щодо фінансового майбутнього пов'язані з євроскептицизмом у Західній Європі, але ефект іноді протилежний у Східній Європі, де європейська фінансова інтеграція розглядається більше як

можливість, ніж як загроза [131]. Політичний дискурс є життєво важливим для розподілу провини, а також для формування поточного сприйняття стану економіки. Сприйняття, про які йдеться, також можна розглядати, до певної міри, як незалежні від наративів, оскільки люди мають кілька джерел інформації щодо економічних умов і сприймають їх по-різному залежно від таких факторів, як рівень освіти чи споживання новин.

Погіршення економічних умов в інших державах-членах також може бути джерелом євроскептицизму, оскільки Європейський Союз розглядається як причина негативного впливу на національну економіку економічних подій в інших країнах Європи. країни. Якщо говорити точніше, місцева громадськість може відчувати, що ефект «розливу» впливає на ефективність, стабільність і справедливість їхньої внутрішньої економіки. З точки зору ефективності, погіршення економічної ситуації в інших країнах може мати прямий вплив на процвітання національної економіки через, наприклад, зниження обсягів торгівлі або посилення конкуренції на внутрішньому ринку праці. Подібним чином нестабільність в інших країнах може сприйматися як дестабілізація та забруднення внутрішньої економіки. Нарешті, з точки зору справедливості, місцеві громадяни можуть побоюватися, серед іншого, зниження свого добробуту через внутрішні трансферти на підтримку держав-членів із низькими показниками чи через збільшення мобільності робочої сили з цих країн.

Культурні чинники євроскептицизму.

Очевидно, що європейська інтеграція не може бути пояснена виключно економічними термінами витрат і вигод. Культурний підхід припускає, що сильна ідентифікація з національною державою та соціальна недовіра до європейських і неєвропейських громадян є важливими детермінантами народного спротиву європейському проєкту. Концептуалізуючи євроскептицизм як функцію національної ідентичності, один напрямок теорій ідентичності стверджує, що європейці, які спочатку чітко ідентифікують себе національно,

більш вороже ставляться до процесу європейської інтеграції, оскільки вони бачать членство в ЄС як загрозу своїй спільноті та своїй національній ідентичності.

С. Кері у своїй науковій роботі стверджує, що ідентичність, яку сприймають громадяни, є одним із найважливіших елементів у поясненні ставлення до Європейського Союзу. Крім того, він зазначає, що найважливіший розкол у масовій громадській думці існує між тими, хто ідентифікує себе виключно зі своєю національною державою, з одного боку, і тими, хто сприймає себе прив'язаними як до своєї національної держави, так і до Європи, з іншого боку. Громадяни, які сприймають свою ідентичність як виключно національну, швидше за все, будуть значно більшими євроскептиками порівняно з тими, хто відчуває другий вид прив'язаності до Європи [40].

Зокрема, Л. Хуге та Г. Маркс слушно стверджують, що потрібно розрізняти кілька типів національної ідентичності, оцінюючи ступінь, до якого національна ідентичність є ексклюзивною чи інклюзивною. Вони припускають, що особи, які ідентифікують себе виключно зі своєю національною державою, матимуть найбільш негативне ставлення до ЄС, тоді як особи з інклюзивною або множинною ідентичністю будуть більш прихильно налаштовані до управління за межами національної держави, а ті, хто відчуває себе винятково європейцями, почуватимуться найбільше позитивними щодо європейської інтеграції [82].

Таким чином, культурним джерелом євроскептицизму є страх перед втратою «власної» ідентичності внаслідок інтеграції або передбачуваної культурної загрози з боку інших культур. Важливою причиною євроскептицизму є політика ідентичності. Вона описує важливість для мешканців ідентифікувати себе з власною країною, оскільки вони бачать свою національність як точку відліку для своєї власної ідентичності. У тому ж руслі думок, євроскептицизм виявляється більш присутнім, коли бракує європейської ідентичності.

Як наслідок, проєкт європейської інтеграції і, відповідно, вільний потік людей спонукають деяких осіб захоплюватися національною культурою як реакцію на поселення етнічних меншин. Ексклюзивна національна ідентичність швидше стимулює євроскептичне ставлення. Крім того, ставлення до імміграції в основному формується занепокоєнням щодо культурних впливів на рівні країни.

Ще один напрям культурної візії чинників євроскептицизму ґрунтується на ідеї, що довіра громадян до політики та схвальне ставлення до європейського проєкту загалом можуть розцінюватися як опція соціального капіталу. Так, Р. Патнем пропонує авторське визначення соціального капіталу, згідно з яким «... мережі, норми та довіра... дозволяють учасникам діяти разом більш ефективно для досягнення спільних цілей» [125, с. 664-665]. Згідно положень теорії соціального капіталу, життя асоціативного змісту допомагає укоріненню норм спільної взаємності та стимулює до життя суспільну довіру. Завдяки цьому самосвідомість акторів розширюється, і замість «Я» закладається міцне переконання «Ми». Поза іншим, правила спільної взаємності та суспільної довіри співгромадян одне до одного можуть конструктивно посприяти підтримці євроінтеграційних ідей та заходів. Спільна довіра, у такому випадку, є проявом віри у чесність інших громадян, а також властиві їм добрі інтенції. Вона віддзеркалює готовність довіряти людям, які не репрезентують виключно свою комуну, прошарок чи національність.

Тим не менш, люди не можуть довіряти всім. Саме тому з'явилися нові концепції, які розрізняють «широку» та «вузьку» довіру, а точніше - єднаючий соціальний капітал, який акцентований на групу «своїх», і той, що міркує більш масштабними категоріями. Враховуючи те, що людська довіра має вибіркового характер, необхідно досліджувати її багатопланову природу, зокрема, і в межах ЄС. Відповідно, можна сформулювати три базові види довіри: до представників

ідентичної національності, усіх громадян Європейського Союзу та людей, які представляють інші країни, регіони та континенти.

З урахуванням вищезазначеного, можна зробити припущення, що безперервна діяльність ЄС може встановитися, коли громадяни об'єднання довірятимуть не тільки «своїм», а й тим, хто належить до інших національних вимірів. Тільки так можна буде звести «мостову» довіру між мешканцями ЄС та представниками інших країн. Європейський проєкт можливий лише на засадах загальної довіри. Тільки остання зможе об'єднати співгромадян ЄС з незнайомими особами, утворивши міцну мережу довірчих відносин.

Політичні чинники євроскептицизму.

Третій підхід пов'язує небажання європейської інтеграції з політичними установками. Перш за все, передбачається, що люди використовують національну політичну ситуацію як орієнтир для оцінки європейської інтеграції, причому підтримка європейської інтеграції залежить від оцінки національного уряду та функціонування демократії в країні проживання. Ця так звана «теза другого порядку» стверджує, що ставлення до ЄС, швидше за все, відображатиме інші більш міцні та широко розвинені політичні переконання, які є результатом досвіду громадянина у внутрішній політичній реальності. Це пояснюється тим, що широка громадськість здебільшого не поінформована про Європу, і тому громадяни пов'язують свою підтримку Європи зі своїми більш викристалізованими думками щодо діяльності національного уряду та внутрішніх проблем.

Крім того, відмінності в когнітивній мобілізації можуть пояснити відмінності в рівнях підтримки європейської інтеграції. Ті, хто більш когнітивно мобілізовані, тобто ті, хто здатні сприймати складні політичні події і хто справді витрачає на це час, швидше за все, будуть менше боятися ЄС просто через те, що вони більше піддаються йому. Емпіричні дослідження показують, що ті, хто має кращу освіту, хто більше цікавиться політикою, хто більш політично

поінформований і хто більше обізнаний щодо ЄС, справді більш позитивно ставляться до європейської інтеграції та менш вороже ставляться до європейського проєкту.

Інші вчені стверджують, що ідеологічні уподобання лівих і правих можуть впливати на підтримку європейської інтеграції. Деякі дослідники вважають, що виборці лівих партій, як правило, менше її підтримують, ніж виборці правих. Однак, А. Брінегар і С. Джоллі знаходять умовний зв'язок: у той час як правоорієнтовані громадяни в країнах-державих залишкового добробуту, як правило, надають меншу підтримку, навпаки, у соціал-демократичних державах добробуту лівоорієнтовані громадяни схильні вважати ЄС загрозою їх внутрішньому режиму добробуту [34]. Загалом, важко розташувати європейську інтеграцію в континуумі ліві-праві, оскільки їх розкол не можна чітко узагальнити в термінах економічного розподілу чи розмежування культурного способу життя. І ліві, і праві виборці можуть виступати проти європеїзації з різних причин: страх перед демонтажем моделі держави соціального забезпечення та страх перед імміграцією, відповідно.

Також невдоволення громадян Європейським Союзом в контексті «дефіциту демократії» можна розглядати важливим політичним чинником формування євроскептицизму. Дослідження С. Кері і К. Сьоренсена, показують, що громадяни, які сприймають політичний устрій Європейського Союзу як неадекватний, схильні більш скептично ставитися до процесу європейської інтеграції [40; 152].

Термін «дефіцит демократії» приписують Д. Маркванду, який розуміє під ним «відсутність підзвітності європейських інституцій перед європейською громадськістю та подальше проголошення інколи непопулярної політики всупереч бажанням електорату та/або національних урядів, пов'язаних законом для виконання цих рішень». З роками, коли влада європейських інституцій розвивалася, а внутрішня політика держав-членів зазнавала все більшого впливу

з боку інституцій Європейського Союзу, дебати про проєкт Європейського Союзу все більше і більше об'єднувалися темою «дефіциту демократії» [102].

Сприйняття громадянами існування дефіциту демократії в Європейському Союзі може виникати з багатьох причин, таких як, наприклад, відчуття, що їхній голос не чують, або що Європейський парламент не має достатньої ваги. Ця усвідомлена потреба збільшити політичне представництво в суспільстві з метою забезпечення чутливості та легітимності інституцій Європейського Союзу широко вивчалася в науковій літературі.

Наприклад, А. Фоллесдал і С. Хікс проливають світло на вибори до Європейського парламенту, які часто вважаються «національними виборами другого порядку», з якими «змагаються» національні партії щодо ефективності національних урядів і які характеризуються значно нижчим рівнем явки, ніж національні вибори. Учені стверджують, що така низька помітність виборів до Європейського парламенту серед громадян викликана кількома інституційними особливостями, які ізолюють Європейський Союз від політичної конкуренції. Якщо говорити точніше, виборці не мають можливості вибрати між суперниками на посади виконавчої влади Європейського Союзу або між конкуруючими політичними планами дій Європейського Союзу. Вони також не можуть усунути обраних представників за їхні політичні позиції чи дії на рівні Європейського Союзу, що чітко свідчить про відсутність демократичних арен для боротьби на європейському рівні [64].

Запровадження Лісабонської угоди мало на меті зробити Європейський Союз більш демократичним. Відтоді було прийнято кілька заходів для посилення легітимності Європейського Союзу. Наприклад, посилення ролі Європейського парламенту як співзаконодавця та в процесі створення бюджету Європейського Союзу, полегшення доступу національних парламентів до документів Європейського Союзу, збереження субсидіарності національних парламентів та

посилення повноважень громадян за допомогою Хартії основних прав та Європейської громадянської ініціативи.

Проте Лісабонська угода має свої обмеження. До сьогодні існує кілька каменів спотикання для посилення демократії та більшого залучення громадян, аж до таких, як відсутність повноважень Європейського парламенту ініціювати законодавство Європейського Союзу, відсутність прозорості та доступу до інформації щодо робочих груп Ради тощо. Це, у свою чергу, призводить до більш скептичних ставлень до Європейського Союзу, як стверджували, зокрема, К. Кері і К. Соренсен [40; 152].

Отже, політичний аспект суттєво впливає на європейську дезінтеграцію. Політичний скептицизм і недовіра можуть бути основними джерелами скептицизму щодо Європейського Союзу як політичного суб'єкта. Однак, ця недовіра часто корениться в ширшому політичному невдоволенні, отже, часто зустрічається зв'язок між популізмом і європейським невдоволенням.

Усі проаналізовані нами вище чинники євроскептицизму посилюються під впливом кризових явищ. У минулому Європейський Союз стикався з багатьма серйозними викликами, такими як наслідки фінансової кризи 2007-2008 років, які негативно вплинули на сприйняття громадськістю політичного та економічного союзу, європейська криза мігрантів, пік якої припав на 2015 рік, пандемія COVID-19, яка виглядала майже унікальною з точки зору ймовірності закріплення євроскептичних настроїв серед населення ЄС.

Одним із важливих потенційних джерел євроскептицизму є економічні показники національних держав, що входять до ЄС. Погіршення провідних економічних показників або принаймні відчуття, що існує тенденція в цьому напрямку, ймовірно, спричинить менш сприятливі оцінки ЄС. У зв'язку з цим, незважаючи на те, що наслідки пандемії були неоднаковими в різних країнах, усім їм довелося боротися з серйозними втратами виробництва та зниженням економічного зростання.

Іншим показником євроскептицизму є ступінь довіри громадян власним національним урядам. Ця впевненість, виражена національною владою, як правило, поширюється з внутрішнього політичного контексту на рівень ЄС. Політика у відповідь на COVID-19 не змогла захистити населення держав ЄС від серйозних наслідків для здоров'я, економіки та психології. Це призвело до зниження довіри до багатьох національних лідерів, у тому числі до Еммануеля Макрона у Франції та Педро Санчеса в Іспанії, навіть у таких країнах, як Швеція, де влада, як правило, вважається надійною. Таким чином, оскільки національні уряди не змогли захистити своїх громадян належним чином, посадові особи ЄС стикнулися з критикою за інертність у боротьбі з COVID-19.

Ще одне надзвичайно важливе питання, яке неминуче стало благодатним ґрунтом для євроскептичних наративів, стосувалося плану ЄС щодо виходу з кризи. Перші кроки, які вживає уряд у боротьбі з надзвичайною ситуацією в національному масштабі, часто ліпше запам'ятовуються в порівнянні з заходами, прийнятими після того, як видно очевидний кінець і криза увійшла до завершальної стадії.

Наступним кризовим викликом, спроможним спричинити хвилю євроскептичних настроїв, може стати українське питання і рівень залученості ЄС до його вирішення. Попри декларацію непохитної підтримки України у війні, яку розв'язала РФ, уже сьогодні можемо констатувати неоднотайність політикуму та громадськості ЄС в оцінці цього аспекту.

Дослідивши понятійно-категоріальний апарат, який превалує у науково-дослідних роботах з євроскептицизму, ми вибудували належний термінологічний фундамент, який слугуватиме нам у процесі подальшого дослідження. З'ясувавши ключові категорії та їхній зміст ми визначили змістове наповнення кожного базового поняття і домінуючі для нашого наукового дослідження конотації. Наступним логічним кроком у нашому дослідженні буде

аналіз євроскептичної критики теорій політичної інтеграції з метою доведення її обґрунтовуючої суті.

1.2. Критика теорій політичної інтеграції як наукове обґрунтування євроскептицизму

Погляди євроскептиків значною мірою вибудовуються на критиці теоретичних підходів прибічників євроінтеграції, зокрема – неофункціоналізму, ліберальної міждержавності та постфункціоналізму. Деталізуємо кожен з них і виявимо їхні вади з точки зору євроскептицизму.

Неофункціоналізм.

Даний науковий підхід, що обґрунтовує євроінтеграцію, має своїм стрижневим компонентом положення про перетікання та переконання у тому, що держави-члени ЄС за певних обставин вимушені зміцнювати інтеграційні взаємодії. Смысл перетікання полягає у принципі переходу влади: цей рух відбувається автоматично з національного щабля до наднаціонального під впливом загальноінтеграційної політики. По суті, розвиток інтеграції тут розуміється в геометричній прогресії. Для неофункціоналістів немає фінального і остаточного рівня інтеграції, цей процес між державами-членами ЄС триває без упину. Відповідно, інтеграція розуміється як незамінна умова ефективної співпраці. Чому євроскептики піддають неофункціоналізм гострій критиці? По-перше, тому що для євроскептично налаштованих оглядачів цей підхід знецінює громадянина як такого і спільноту громадян у процесах розв'язання різних галузевих викликів, акцентуючи увагу на некомпетентності людей. По-друге, неофункціоналізм заперечує будь-яку критику, навіть, конструктивну. Крім цього, нівелює поняття та феномен національної ідентичності.

Так, один із засновників неофункціоналізму, Е. Гаас, почав розвивати цей науковий напрям по закінченню Другої світової війни, у той момент, коли

була сформована Європейська економічна спільнота. Концептуально підхід націлений на обґрунтування європейської інтеграції як такої. Для цього використовується ідея про нескінченність процесу інтеграції між країнами-членами ЄС. Нескінченність цього процесу, у свою чергу, означає відсутність якогось фіналізуючого результату, а також – перманентний вплив одних інтеграційних активностей на інші у позитивний заохочуючий спосіб. Таке виключно «позитивне» бачення з наукової точки аналізу постає необ'єктивним. Неофункціоналісти не припускають думки, що інтеграція може бути заблокованою, або зазнати впливу з боку громадян ЄС через їхню свідому позицію. На думку Ф. Шміттєра, люди самі тяжіли до переходу з національного на наднаціональний щабель [140].

Одночасно представники неофункціоналізму не заперечують наявність потенційних перепон на шляху європейської інтеграції, говорячи про імовірні кризи й протистояння. Проте, для євроінтеграції немає нездоланих перешкод, ба більше, ці виклики сприятимуть її розвитку та укоріненню в інституційних та публічних вимірах.

Важливим терміном неофункціоналізму є так зване перетікання, що є ключовим поняттям. З позиції неофункціоналізму, те, що інтеграція продовжує поширюватися від урядів до регіонального та наднаціонального рівня, спричинене тим, що один інтеграційний процес завжди вимагає іншого. Насправді, інтеграція не може припинитися, оскільки нові правила, структури та політика завжди потребують вдосконалення з метою отримання спільних переваг завдяки інтеграції. Т. Кун тлумачить європейську інтеграцію наступним чином: «... те, що починається як раціональна відповідь на функціональний тиск щодо інтеграції, незабаром створює непередбачені наслідки для ще більшої інтеграції» [93].

Наприклад, Економічний та монетарний союз був результатом тісної інтеграції між певними державами-членами, які були готові інтегруватися

більше, ніж європейська економіка, а деякі країни створили між собою так звану євროзону. У результаті Європейський монетарний інститут, який був першою фазою Економічного та монетарного союзу і мав функцію координації центральних банків, розвинувся, оскільки деякі країни-члени бачили переваги тісної інтеграції в цій сфері. Таким чином, згідно з Е. Гаасом, перетікання відбувається без наміру, але воно відбувається тому, що інтеграція поглиблюється та продовжує процес інтеграції [74]. Крім того, батько неофункціоналізму виділяє два інші аспекти інтеграції: 1) регіональна еліта прагне ефективного уряду; 2) групи, які прагнуть представництва своїх основних інтересів [74].

Відповідно до цього підходу, інтеграція є внутрішньо спорадичним і конфліктним процесом, але процесом, у якому за умов демократії та плюралістичного представництва національні уряди опиняться дедалі більше втягнутими в регіональний тиск і в кінцевому підсумку вирішення їхніх конфліктів шляхом надання ширшої сфери діяльності та надання більших повноважень регіональним організаціям, які вони створили».

Таким чином, національні уряди втрачають більше суверенітету, оскільки більше рішень виконуватимуться на наднаціональному рівні. Крім того, на думку вченого Ф. Шімелфенніга, неофункціоналізму необхідно провести дезінтеграцію, що є негативним аспектом для держав-членів, навіть якщо наслідком інтеграції може стати конфлікт уподобань між ними [137]. Крім цього, він стверджує, що передова інтеграція, згідно теорії неофункціоналізму, збільшує витрати на дезінтеграцію та вихід з процесу. З цієї причини держави-члени, які отримують вигоду від відповідної політики, є сильнішими, ніж країни-члени, які отримали менше вигод від неї [137].

З іншого боку, Ф. Шміттер стверджує, що є кілька критичних зауважень до процесу перетікання, запропонованого Е. Гаасом. За його словами, ця база неофункціоналістів не врахувала того факту, що багато співпрацюючих країн не

завжди можуть знайти рішення без конфліктів між ними. Відповідна критика була розроблена ще в 1970-х роках [140].

Теорія Е. Гааса ставиться під сумнів через так звану кризу порожнього стільця 1965 року, яка похитнула основи неофункціоналізму. Французький президент того періоду Шарль де Голль заблокував розширення повноважень Комісії і, таким чином, показав, що передача влади на наднаціональний рівень не завжди відповідає інтересам держав-членів [140]. Тобто процес перетікання не спрацьовує в ситуаціях, коли національні інтереси конфліктують між державами чи державою та наднаціональним рівнем. Незважаючи на це, теорія неофункціоналізму досі залишається однією з найбільших обґрунтованих теорій європейської інтеграції, яку часто використовують дослідники цієї теми для пояснення результатів європейської співпраці та координації.

Таким чином, неофункціоналізм європейської інтеграції переважно має справу з так званим «перетіканням», яке пояснює, що країни-члени ЄС часто змушені продовжувати інтеграцію одна з одною, тому що одна політика вимагає більше політик. Суверенітет переходить від національних урядів до наднаціонального рівня автоматично, оскільки держави-члени вимагають цього внаслідок більшої інтеграції між ними. Таким чином, відповідно до цієї теорії, держави-члени вимагають більшої інтеграції з метою досягнення спільних інтересів. У цьому випадку доцільно припустити, що євроскептицизм в окремих країнах ЄС почав розвиватися після міграційної кризи, оскільки вона в деяких випадках не може вийти з усталеної політики ЄС.

Отже, суверенітет переходить на наднаціональний рівень, даючи державам-членам менше повноважень брати участь у дискусіях щодо європейської політики. Оскільки, теоретично, європейські інститути були доведені як легітимні завдяки побудові та співпраці між ними, країни-члени не мають таких повноважень, як до приєднання до Європейського Союзу. Схвалена європейська політика, яка забезпечила безпеку як для економіки, так і для зайнятості, також

тому, що ЄС запровадив вільний рух людей, отже, також і працівників. Це також важливий аспект неофункціоналізму, оскільки він підтримує ідею, що інтеграція між державами вимагає ще більшої інтеграції для продовження співпраці між ними.

Громадська думка не враховується теорією неофункціоналізму, оскільки, згідно з нею, громадяни мають більше переваг, якщо вигоди розподіляються між усіма державами-членами. Е. Гаас, засновник теорії, стверджує, що громадськість не має значного впливу на інтеграцію, і у випадку, якщо громадськість критикує інтеграцію, він ігнорує її у своїй теорії [74]. Крім того, за словами вченої Т. Кун, Е. Гаас ігнорує той факт, що громадяни є євроскептиками, оскільки вони не мають правильного уявлення про європейську інтеграцію і не можуть брати участь у процесі прийняття рішень, оскільки це відбувається на рівні, недоступному громадянам [74]. Більше того, вона стверджує, що неофункціоналісти та Е. Гаас навіть не розглядають національну ідентичність, оскільки вона не існує близько до європейської ідентичності, і, з цієї причини, вони не розглядають політику ідентичності. Таким чином, ця теорія не підтримує поняття національної ідентичності та цінностей, а також не підтримує негативну інтеграцію як меншу співпрацю та вихід із Союзу, як це зробила Великобританія у 2016 році.

Поняття ідентичності очевидно на прикладі Brexit. Британія вирішила покинути Союз у 2016 році після того, як навесні 2015 року спалахнула міграційна криза, яка породила конфлікт між державами-членами та розподілила тягар іммігрантів. Справа в тому, що Великобританія віддала перевагу виходу з ЄС замість більшої інтеграції, вона показала, що теорія неофункціоналізму не може витримати того, що європейська інтеграція завжди підтримується державами-членами. Вихід шокував Європейський Союз. Однак деякі вчені стверджують, що вихід із ЄС насправді демонструє, що європейська інтеграція є неофункціональною, оскільки вихід був досить складним і його було важко

досягти. Нібито країни-члени стали взаємозалежними, і жорсткий вихід Великобританії, ймовірно, налякав інші країни-члени, у тому числі й Італію, яка раніше поставила Italexit на порядок денний.

Цікаво, що в рік Brexit довіра до ЄС не зросла, однак після загальних виборів 2018 року вона зросла з 30% у 2016 році до 36% [42]. Подібним чином помітно зросли як національні інституції, так і політичні партії. Нарешті, результати Євробарометру, синхронізовані з представленими подіями та кризами, демонструють, що останнім часом довіра громадян Італії до ЄС зросла [61]. Таким чином, політичні заходи, які проводить ЄС, дають позитивний ефект. Країни-члени через деякий час розділили тягар тисяч мігрантів, які в'їхали в Італію та решту Середземномор'я завдяки положенням угод і Дублінському регламенту. Було очевидно, що певні правила необхідно змінити, а згодом запровадити більшу інтеграцію для вирішення майбутніх проблем і конфліктів.

Ця теорія не враховує скептицизм серед громадян, оскільки неофункціоналісти очікують, що громадяни перенесуть свою прихильність з національного рівня на наднаціональний. З іншого боку, враховуючи те, що теорія не враховує громадську думку щодо ЄС та європейської інтеграції, теорія не може пояснити, чому євроскептицизм формується серед європейських громадян на політичній арені. Неофункціоналісти не очікують протидії, тому що інтеграція містить більше переваг, ніж недоліків для громадян, серед іншого вільний рух людей і працівників. Навіть якщо неофункціоналізм не може пояснити, чому євроскептицизм зріс після кризи мігрантів, це підтверджує, що європейська інтеграція продовжує розвиватися після таких перешкод, все ще викликаючи лояльність громадян. Результати довіри після міграційної кризи також підтверджують, що європейські інституції мають більше довіри, ніж національні органи та політичні партії.

Ліберальна міждержавність.

Ліберальна міждержавність була домінуючою теорією європейської інтеграції протягом 1990-х років. Вона запозичила концепцію поширення з неофункціоналізму, але стверджувала, що поширення надає національним державам більшу роль у переговорному процесі, що впливає з самого поширення. Ліберальний урядовий принцип передбачає, що країни переслідуватимуть більше спільних інтересів, оскільки перетікання змушує їх проводити більшу міжгалузеву інтеграцію через інтенсивні переговори та політичні торги, що часом керуються національними інтересами. Оскільки ці суспільні інтереси є транснаціональними, вони виражаються на національному рівні.

Ліберальна міждержавність — це теорія, для якої економіка завжди знаходиться в центрі рішень держав-членів. Основою цієї теорії є переговори і те, як вони завжди є причиною інтеграції. Засновником цього підходу є професор Е. Моравчик, дослідник європейської інтеграції, він описує останню наступним чином: європейську інтеграцію найкраще можна пояснити як низку раціональних рішень, зроблених національними лідерами. Цей вибір відповідав обмеженням і можливостям, що впливають з економічних інтересів потужних внутрішніх складових, відносної влади кожної держави в міжнародній системі та ролі міжнародних інституцій у зміцненні довіри до міждержавних зобов'язань [115].

Таким чином, ця теорія проголошує, що країни-члени є головними дійовими особами в європейській політиці та інтеграції, тоді як ЄС несе відповідальність виступати сполучною ланкою між ними. Регуляторні правила європейського ринку впливають на країни-члени, які вирішують, які інтереси знаходяться в основі кожної держави. Для цього інтереси розподіляються між державами з урахуванням того, вигідна інтеграція чи ні. У цьому випадку країни-члени прагнуть як протекціонізму, так і лібералізації ринку, залежно від переваг чи недоліків більшої інтеграції між державами. Перш за все, вони шукають таку

політику, яка буде вигідна внутрішньому ринку, тобто вітчизняним виробникам. Так само, як якщо конкурентоспроможність є дуже важливою на європейському ринку, держави виступають за лібералізацію експорту і одночасно вони хочуть більш захисної політики в секторі імпорту [136].

З іншого боку, країни-члени з високоякісним адміністративним потенціалом або високою спроможністю (країни з сильнішою економікою) стають більш скептичними щодо інтеграції, що збільшує нерівність між політиками. Учений Ф. Шіммельфенніг також робить свій внесок у цю теорію та пояснює дії між багатими та бідними державами таким чином: «Тому вони (багаті держави) зазвичай віддають перевагу більшій інтеграції щодо розширення ринку та лібералізації, нормативним стандартам у всьому ЄС та обмеженням трансфертів і витрат ЄС. Крім того, багатство пов'язане з вищою спроможністю держави. Відповідно, багатші держави, ймовірно, стурбовані що біднішим державам не вистачає можливостей для ефективної інтеграції, особливо в сферах інтеграції, які потребують значного адміністративного, фінансового та технічного потенціалу» [136].

Дослідник робить висновок, що національні державні переваги розвиваються переважно між бідними та багатими країнами. Заможні держави побоюються, що бідні країни-члени обмежуватимуть розвиток ефективної та сприятливої інтеграції.

Підсумовуючи, в основі цієї теорії лежить внесок Е. Моравчика, який вважає держави силою ЄС, оскільки вони виступають за більшу інтеграцію, якщо це сприяє досягненню цілей держав-членів [115]. Для цього держави-члени намагаються вести переговори між собою для досягнення цілей у національних інтересах, створюючи між собою коаліції та посилюючи інтеграцію в певних сферах.

Євроскептична критика ліберальної міждержавності зросла після кризи мігрантів, тому що діалог між країнами-членами втратив значущість. У цій

ситуації було менше мотивації для пошуку колективного рішення, оскільки не було національної вигоди для всіх. А якщо її немає, держави вибирають «відмову». Однак, негативні оцінки теорії Е. Моравчика в наукових колах були наявні і раніше.

Так, Д. Вінкотт критикував Е. Моравчика за те, що він надто зосереджується на стороні «пропозиції» інтеграції (тобто на остаточних рішеннях щодо інтеграції), а не на стороні «попиту» (тобто на тиску, який спонукає держави прийняти рішення про інтеграцію в першу чергу), і ролі наднаціональних органів. Він припускає, що теорія Е. Моравчика стосується більше пояснення інтеграції, ніж розуміння щоденного управління ЄС [183]. Дехто може стверджувати, що поштовх для подальшої інтеграції створює кульмінація повсякденних подій і проблем чи можливостей управління.

Іншою цікавою критикою сторони попиту ліберального урядування є аргумент М. Коскуна про те, що вибір політики держави може бути причиною вимог країни, а не результатом переваги. Учений стверджує, що використання Е. Моравчиком ліберальної теорії для пояснення того, як формулюються національні переваги, може не повністю пояснити цей феномен, оскільки національна політика може лише залежати від суспільних переваг, а не бути сформульованою ними, таким чином національна держава має більше автономії, і, на думку М. Коскуна, є суперечністю ліберальному підходу Е. Моравчика [50].

Д. Сміт і Дж. Рей критикують виділення лише двох рівнів аналізу в ліберальній міждержавності. Вони стверджують, що окрім внутрішнього та міждержавного рівня, науковці європейської інтеграції також повинні зосередитися на інших форумах взаємодії, таких як:

1. Звичайна, інституціоналізована держава ЄС – державний рівень ЄС (наприклад, у раді міністрів);
2. Переговори між країнами-членами ЄС і країнами, що не є членами ЄС;
3. Субнаціональний обмін між внутрішніми рівнями [146].

Цей фокус розглядає два рівні Е. Моравчика як занадто вузькі та вимагає залучення до аналізу інших агентів, таких як країни, що не входять до ЄС, і недержавні актори. Такий підхід починає тісно збігатися з картиною багаторівневого управління.

Інша критика ліберального міждержавного принципу випливає з припущення Е. Моравчика, що країни обирають автономію, яка обмежує зусилля щодо інтеграції, оскільки інтеграція пропонує недорогі переговори з більшою фінансовою вигодою завдяки «багатому на інформацію середовищу», яке створюється під час міждержавних переговорів. Крім того, Г. Воллес стверджує, що автор теорії применшує роль транснаціональних гравців та їхній вплив на формування національних переваг і вважає, що міждержавні взаємодії обмежують розуміння європейської інтеграції [179]. Дж. Льюїс також зазначає, що ліберальний міждержавний механізм не може пояснити інтеграцію, якщо мотивацією є наднаціональні інтереси, а не національні інтереси [95].

П. Пірсон стверджує, що ліберальний міждержавний принцип може пояснити, як нація приймає раціональне рішення про відмову від частини свого суверенітету, але не бере до уваги несподівані, можливо негативні, наслідки. Тут бажано звільнити місце для ірраціональності та не залежати від раціональної теорії, щоб пояснити формування державних переваг [122].

Постфункціоналізм.

Теорія постфункціоналізму базується на ідеї європейської інтеграції, яка називається багаторівневим управлінням, що передбачає політичну систему з багатьма взаємозалежними рівнями. Тобто наднаціональний, регіональний і національний рівні скоординовані, а відстань між ними широка. Таким чином, непросто спостерігати, де знаходиться певна політика, оскільки рівні пов'язані між собою так, що процеси прийняття рішень переплітаються. Незважаючи на те, наскільки взаємопов'язаною є політика, Д. Клаес і Т. Форланд зазначають, що наднаціональний рівень не замінює національні уряди [46], що може пояснити,

чому ідентичність стала важливим принципом європейської інтеграції, тобто розвиток політизації в державах-членах.

Відповідно до теорії постфункціоналізму, економіка не є єдиним мотивом інтеграції чи дезінтеграції, як стверджують неофункціоналізм та ліберальна міждержавність. Постфункціоналізм стверджує, що сила ЄС і той факт, що країни-члени хочуть більшої інтеграції, не пов'язані з економікою, однак, співпраця між країнами-членами розвинулась і стосується багатьох сфер політики. Ця теорія компенсує усвідомлення політизації євроінтеграції.

Л. Хуге та Г. Маркс стверджують, що існують певні процеси, які формують політизацію. Вони починаються з несумісності між ефективністю та формою політики на наднаціональному рівні, на що політичні партії реагують через публічну образу. Таким чином, вони стверджують, що політизація європейської інтеграції змінила те, як вона триває, і, крім того, змінила процес прийняття рішень [81]. На їхню думку, громадська думка щодо європейської інтеграції стала важливою стратегією політичних партій для отримання політичної влади.

Ані неофункціоналізм, ані ліберальна міждержавність не розглядають силу громадської думки, тобто ідентичності. Постфункціоналізм вважає ідентичність важливим поняттям євроінтеграції. Громадськість спостерігає за політикою на наднаціональному рівні та порівнює її з національною політикою, перевіряючи, чи вона сумісна з національними цінностями. Переваги чи недоліки оцінюються, і політичні партії відповідають, намагаючись заручитися підтримкою народу. Таким чином, ідентичність європейського народу не менш важлива, ніж економічні переваги на національному рівні, особливо, коли держава-член вирішує продовжувати розширення інтеграції, оскільки ЄС тепер керується національними політичними партіями та політикою.

Європеїзація країни-члена чи регіону завжди потребує політизації. Тобто, чим більше повноважень передається з національного рівня на наднаціональний, тим більше запитань виникає у громадськості щодо того, як ця влада

розподіляється на цьому рівні та як вона буде виконуватися. Крім того, національні політики зрозуміли зв'язок між ідентичністю країни чи регіону та перевагами економіки й іншими внутрішніми інтересами, і, поєднуючи їх, європейська інтеграція є важливою в національній політиці.

Т. Борзель та Т. Рісс стверджують, що навіть якщо політизація зменшила швидкість європейської інтеграції, вона, тим не менш, збільшує демократичну легітимність ЄС [36], тобто громадська думка має значення в процесі європейської інтеграції. Крім того, вони підкреслюють важливість популістських партій і те, як вони використовують вимоги щодо європейської інтеграції у своїй політиці, оскільки партії крайніх лівих чи правих сил дуже цінують ідентичність. На думку вченого Ф. Шіммельфенніга, якщо політизація європейської інтеграції слабка, то інтеграція відбувається без особливого опору через байдужість громадськості та політиків, так що наднаціональний рівень має можливість діяти самостійно. З іншого боку, якщо політизація сильна, запитів на референдуми та зміни політики більш можливі, що дає наднаціональному рівню менше повноважень діяти [138].

Загалом, постфункціоналізм оцінює причини та наслідки політизації в три етапи. По-перше, існує невідповідність між інституційним статусом-кво та функціональним тиском на багаторівневе управління, яка виникає через взаємозалежність. Європейська інтеграція тут є одним із аспектів більш широкого явища, реконфігурації держави для отримання переваг від надання суспільних благ у різних масштабах від місцевого до національного та міжнародного рівня.

Другий крок стосується арени, на якій відбувається прийняття рішень. Це може бути ізольовано серед керівників уряду, державних служб, європейських органів і груп інтересів, або прийняття рішень може вийти на арену масової політики, де воно підпорядковується ЗМІ, політичним партіям, громадським рухам і урядовим коаліціям. Це залежить від ставок проблеми і, що важливіше,

від здатності суперників політизувати проблему, яка, за замовчуванням, обговорювалася б у звичайній елітній обстановці. Постфункціоналізм приділяє детальну увагу арені, на якій обговорюється питання, оскільки це впливає на природу конфлікту. Масова політика на виборах, референдумах і партійних праймеріз відкриває двері для мобілізації національної ідентичності як обмеження для інтеграції.

На третьому етапі аналізується, як європейська інтеграція формує структуру політичного конфлікту. Це спирається на поведінкову літературу про стратегічну взаємодію політичних партій, розмірність партійної конкуренції та вибір виборців. Тією мірою, якою європейська інтеграція активізує проблеми ідентичності, пов'язані з реконфігурацією держави, це руйнує усталені партійні системи, породжує нові радикальні ліві та радикальні націоналістичні партії та стримує наднаціональне вирішення проблем. Системний ефект полягає в поляризації суспільств через культурний розкол, який, ймовірно, набуває форми тривалого соціально-політичного розколу. Дослідження показують, що серед виборців ті, хто більш ексклюзивно прив'язані до національної групи, найбільш схильні до євроскептицизму та підтримки націоналістичних партій.

У своєму власному емпіричному аналізі політизації європейської інтеграції у внутрішніх партійних системах Д. Геглінгер виявив, що інтеграція в ЄС є десятою у списку дванадцяти важливих питань для шести країн у його прикладі. Тому він робить висновок, що помітність європейської інтеграції скромна [78, с. 128)]. Однак, на наступному етапі його дослідження ця міра політизації потім доповнюється мірою поляризації. На цій шкалі європейська інтеграція посідає перше місце у дванадцяти питаннях разом з армією як найбільш поляризуюче питання для політичних акторів. Хоча високі рівні поляризації не обов'язково супроводжуються високою рельєфністю, Д. Геглінгер звертає увагу на необхідність вживати ці заходи разом. У сукупності Європа оцінюється як проблема вищого середнього рівня з точки зору політизації. Цей висновок

спонукає дослідника охарактеризувати політизацію європейської інтеграції як скромно помітну, але дуже поляризовану; дійшовши висновку, що присутність сильної партії поблизу полюса виміру конфлікту сприяє політизації інтеграції, оскільки висуває це питання на порядок денний [78, с. 128].

Міграційна криза в Шенгенській зоні для євроскептиків стала своєрідним випробуванням життєздатності теорії постфункціоналізму та «постфункціонального моменту» [137] в історії європейської інтеграції. Постфункціоналістська перспектива нещодавно була прийнята в дослідженні міграції та мобільності в ЄС, однак, її відповідність є дискусійною [135]. Для більшості євроскептиків постфункціоналізм має свої межі.

Кордони в ЄС – це політичні явища, створені державами, щоб допомогти їм керувати своєю безпекою. Кордони є ключовим елементом управління безпекою в його багаторівневій конфігурації, що пов'язує територію з юрисдикцією та політичною владою. Як такі, вони майже не заперечуються суб'єктами на державному рівні та, як правило, уникають політизації, викликаній кризою.

Постфункціоналізм розглядає феномен євроскептицизму шляхом аналізу розподілу політичних уподобань серед громадян, виражених в опитуваннях громадської думки. Він вважає за краще згортати питання європейської інтеграції в лівий-правий вимір, підкреслюючи зростання консолідації поглядів уздовж ліберальної/націоналістичної протилежності. Поляризація розподілу думок, якій сприяють національні еліти та політичні партії, має вирішальний вплив на формування ідентичності [57]. Це легітимізує стримуючий диссенсус на європейській арені, але не зменшує внутрішньополітичне змагання. Постфункціоналізм протиставляє мобілізацію виняткової національної ідентичності функціональному тиску на співпрацю. Різниця в результатах інтеграції пояснюється різницею внутрішньої політизації.

Обмежений масштаб політизації зовнішньої та внутрішньої зміни кордонів в інституціях ЄС та національних органах влади свідчить про вседозволений

консенсус, а не про стримуючий диссенсус. Це пов'язано з тим, що зміна кордонів була функціонально включена в Шенген як зону вільного пересування та як частину зони свободи, безпеки та справедливості ЄС із самого початку. Незважаючи на те, що це можна сприймати як суперечливий суверенітет в рамках управління Шенгеном повного розмежування кордонів у Шенгенській зоні ніколи не відбувалося [175, с. 84].

Стосовно внутрішньої зміни кордонів у ЄС можна стверджувати, що постфункціоналізм недооцінює територіальний рівень європейського управління, на якому мережі та зв'язки між національними суб'єктами та наднаціональними суб'єктами мають тенденцію уникати політизації.

Є. Кіш, аналізуючи теоретичні моделі європейської інтеграції, зауважує, що «проблема в тім, що ці теоретичні моделі не витримують перевірки часом: теорія «не встигає» за практикою» [9]. На думку дослідниці, теорія має бути хоча б на два кроки попереду, лише тоді її можна буде вважати належним фундаментом практичних перетворень, натомість, події у межах ЄС та поза ним відбуваються надто швидко, і учорашні теорії не можуть дати відповіді на виклики сьогодення.

«В умовах, коли в ЄС відбувається пошук стратегічних шляхів розвитку, трансформації внутрішньої структури і географічного розширення через приєднання нових членів, теоретичне визначення майбутнього ЄС знову стало актуальним завданням для політичних еліт і наукової спільноти» [11]. Такі висновки можуть поділяти чисті єврооптимісти, для євроскептиків же вище перераховані пертурбації є сигналом для зворотного від євроінтеграції руху.

Таким чином, євроскептичний аналіз провідних теорій євроінтеграції спрямований на виявлення їхніх слабких сторін та доведення практичної невідповідності сучасним соціально-політичним умовам у ЄС. На думку євроскептиків, поетапне намагання неофункціоналізму, ліберальної міждержавності та постфункціоналізму перекрити прикладну дисфункціональність свого теоретичного «попередника» наражалося не невдачі

і слугувало стимулом до поширення суспільних та партійних антиінтеграційних ідей та настроїв.

Висновки до першого розділу

Теоретичні засади євроскептицизму включають відповідний понятійно-категоріальний апарат актуальний для дослідження, а також критику сучасних теорій євроінтеграції (неофункціоналізму, ліберальної міждержавності та постфункціоналізму). Ураховуючи той факт, що євроскептицизм переважно формується і розвивається як заперечення євроінтеграції, вокабуляр із дослідження євроскепсису містить багато полярних понять. Зокрема, розкрито зміст та взаємозв'язок таких провідних концептів, як «євроскептицизм», «євроінтеграція», «інтеграція», «дезінтеграція», «європеїзація», «європейські цінності», «національна ідентичність», «наднаціональна ідентичність», «криза», «Європейський Союз» тощо.

Аналіз витоків євроскептицизму будується на систематизації чинників різного порядку, які спричинили популяризацію євроскептичних ідей та настроїв. Комплексний підхід дозволяє виділити три ключові групи чинників євроскептицизму, а саме – економічні, культурні та політичні фактори. Блок економічних чинників пов'язаний, насамперед, із економічним статусом людини, рівнем її соціальної захищеності, фінансовими можливостями та перспективами їх поліпшення/погіршення в результаті євроінтеграції. Аналіз економічних чинників ґрунтується на ревізії ідей представників утилітаризму (єгоцентричний та соціотропний підходи). Культурні чинники пов'язані з рівнем залежності самоідентифікації особи від країни (одинична ідентичність), кількох країн (множинна ідентичність) та ЄС загалом. Окрім цього, культурний напрямок активно залучає до аналізу проблеми концепт соціального капіталу, а точніше - стандарти загальної взаємності та соціальної довіри. Представники

даного наукового підходу наголошують на важливості аналізу багаторівневої природи довіри в європейському контексті, розрізняючи три її форми (власна національність, громадяни ЄС та люди за межами Європи). Політичні чинники залежать від політичних установок громадян країн-членів ЄС. Насамперед, люди використовують національну політичну ситуацію як орієнтир для оцінки європейської інтеграції, причому підтримка останньої залежить від оцінки національного уряду та функціонування демократії в країні проживання. Індивідуальний політичний досвід взаємодії з державними органами своєї країни екстраполюється на інституції ЄС. Чим нижче рівень сприйняття особою себе як людини політично активної та впливової, тим більш виразна тенденція до євроскептицизму. Невідповідність діяльності представників та установ ЄС очікуванням громадян також має деструктивний вплив на євроінтеграцію.

РОЗДІЛ 2

СУТНІСТЬ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ ЗАХІДНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

2.1 Концептуальні підходи до аналізу та типологізації євроскептицизму

Спроби пояснити феномен негативного ставлення до європейської інтеграції почали здійснюватися після підписання Маастрихтського договору в 1992 році. Спочатку євроскептицизм трактувався як негативне ставлення держав-членів до плану європейської інтеграції. Однак, через багато років стало зрозуміло, що феномен євроскептицизму набагато складніший.

Відповідно до поширення ідей євроскептицизму, поступово розширювалися і підходи до його розуміння. Сам термін почав трансформуватись та ставав все більш умовним. Так, в наукових джерелах почали виокремлювати:

— «євроскептицизм», підтримка ідеї євроінтеграції за незгоди з її реалізацією нинішнім Євросоюзом;

— «європрагматизм», неприйняття євроінтеграції, що поєднується із визнанням користі від існування Євросоюзу;

— «єврозаперечення», неприйняття як ідеалів інтеграції, так і практики їх реалізації Євросоюзом;

— «європесимізм», незадоволеність Євросоюзом у його нинішньому вигляді або песимістична оцінка напрямку його розвитку;

— «єврофобія», принципове неприйняття європроєкту.

Дуже швидко євроскептицизм перейшов від ситуативного позначення антиєвропейських настроїв окремих людей чи верств населення до багатопланового та серйозного політичного феномену загальноєвропейського масштабу.

Можна виокремити чотири причини подібного стрімкого розвитку даної ідеї:

1) розчарування певної частини пересічних громадян та представників деяких політичних партій у результатах європроєкту;

2) невдоволення посиленням владних повноважень наднаціональних інститутів єдиної Європи та «брюссельської бюрократії», що веде до «ерозії» національних суверенітетів;

3) поширення уявлень про неможливість демократичного впливу рядових європейців на вироблення загальноєвропейської політики;

4) наростання негативного ставлення до прогресуючого розширення Євросоюзу.

Сьогодні ми можемо виділити кілька провідних авторських підходів до наукового аналізу феномену євроскептицизму. Деякі з них уже вважаються в академічних колах класичними концепціями, деякі – лише здобувають визнання наукової спільноти. Дослідженню авторських позицій П. Тагарта та А. Щербяка, Л. Хуге та Г. Маркса, П. Копецького та К. Муда, С. Васілопулу, П. Норріс, Р. Інглгарта, К. Шнайдер, К. Де Фріз та багатьох інших учених буде присвячений цей підрозділ дисертації. Спочатку ми проаналізуємо ключові підходи до типологізації євроскептицизму за різними критеріями, виявимо сильні та слабкі сторони відповідних типологій. Потім – проведемо ґрунтовний аналіз досліджень, які вивчають різні детермінанти та каузальні зв'язки в природі євроскептицизму.

Одну з перших спроб зрозуміти зміст євроскептицизму здійснив П. Тагарт у 1998 році. Учений розділив євроскептиків на три категорії:

1. Ті, хто відкидає ЄС і цілком ідею інтеграції;

2. Ті, хто не відкидає ЄС, але скептично ставиться до ідеї інтеграції та того, що ЄС є ключем до досягнення стабільності;

3. Ті, хто не заперечує та не відкидає ЄС та ідею інтеграції, але стверджує, що ЄС є надто складним, щоб бути найкращою можливістю [156].

Крім того, А. Щербяк і П. Тагарт запровадили поділ євроскептицизму на «жорсткий» і «м'який». Автори визначають жорсткий євроскептицизм як «принципову опозицію до ЄС та європейської інтеграції, і тому його можна помітити в партіях, які вважають, що їхні країни мають вийти з членства, або чия політика щодо ЄС є рівнозначною протидії всьому проєкту європейської інтеграції, як він зараз задуманий» [157].

Щоб оцінити партію як жорстку євроскептичну, вчені пропонують два методи. Перший метод полягав у тому, щоб визначити, «чи є це партія налаштована проти ЄС». Якщо так, це означає, що партія вважатиметься жорстким євроскептиком, якщо питання ЄС і невдоволення інституціями ЄС є фундаментальною частиною її порядку денного, саме тому причина, чому така партія існує. Наприклад, це було у випадку з партією Brexit.

Другий метод полягає в тому, чи партія припускає, що ЄС занадто капіталістичний/соціалістичний/неоліберальний/бюрократичний, залежно від ідеологічної позиції та закликає до фундаментального перегляду умов, на яких їхня країна є членом ЄС. З цього випливає, що жорсткий євроскептицизм відкидає всю ідею європейської інтеграції та політику з інституціями ЄС. Жорсткі євроскептики вважають, що ЄС протидіє внутрішньому розвитку країни.

М'який євроскептицизм існує, коли немає принципових заперечень проти європейської інтеграції чи членства в ЄС, але коли занепокоєння щодо однієї (чи кількох) сфер політики призводить до вираження кваліфікованої опозиції щодо ЄС, або коли існує відчуття, що «національний інтерес» наразі суперечить траєкторії ЄС.

За словами П. Тагарта та А. Щербяка, «м'який євроскептицизм може мати сенс лише тоді, коли партія використовує риторику суперечок щодо

європейського питання як частину свого політичного репертуару» [157]. Як приклад, «м'який євроскептицизм» – це негативне ставлення деяких сторін до міграційної політики, яку проводить Єврокомісія під час міграційної кризи. Таким чином, м'який євроскептицизм пропонує певне реформування Союзу, а не вихід з нього.

Дослідники також дійшли висновку, що «партійний євроскептицизм є загальною опозицією», під чим вони мають на увазі, що ці партії можуть використовувати «євроскептичну позицію» для досягнення більшої підтримки на виборах.

Таблиця 1. Рівні партійного євроскептицизму за рівнями публічного євроскептицизму згідно з П. Тагартом і А. Щербяком

	Низький рівень публічного євроскептицизму	Високий рівень публічного євроскептицизму
Низький рівень партійного євроскептицизму	Іспанія Болгарія Греція Ірландія Німеччина Португалія Бельгія Люксембург Італія Нідерланди	Словенія Фінляндія Литва Польща
Високий рівень	Румунія	Швеція

партійного евроскептицизму	Франція Словаччина Угорщина	Австрія Латвія Естонія Велика Британія Данія Чехія
---------------------------------------	-----------------------------------	---

Як видно з Таблиці 1, типологія П. Тагарта й А. Щербяка є досить обмеженою, оскільки пропонує лише подвійну типологію. Ця модель не може повністю охопити всі можливі типології євроскептичних партій. З постійним розвитком євроскептицизму з'являлося все більше нових моделей і типів, які намагаються пояснити євроскептицизм у певній партії.

П. Копецький та К. Муд, реагуючи на модель П. Тагарта та А. Щербяка, також підкреслили, що «критерії, які використовуються як для поєднання, так і для розділення двох форм євроскептицизму, залишаються незрозумілими» [116]. Вони також стверджували, що подвійна типологія серйозно обмежує вивчення євроскептицизму як партійного явища, що впливає на громадську думку. Цей дослідницький тандем запропонував альтернативну категоризацію «протистояння Європі». Вони розрізняють «дифузну» та «специфічну» підтримку європейської інтеграції. Ця типологія дозволяє більш детально розділити та дослідити різні форми опозиції до Європейського Союзу.

Автори визначили «дифузну» як «підтримку загальних ідей європейської інтеграції», а «специфічну» — «підтримку загальної практики європейської інтеграції». Шляхом поділу на «дифузну» і «специфічну» підтримки виникли два основних типи поділу. На осях позначені: з одного боку «єврофоб» і «єврофіл», з іншого боку — «європейський оптиміст» і «європейський песиміст» (Таблиця 2).

Таблиця 2. «Дві сторони євроскептицизму» відповідно до П. Копецького та К. Муда

Підтримка ЄС	Підтримка ідеї європейської інтеграції		
		Єврофіл	Єврофоб
	Єврооптиміст	Євроентузіасти	Європрагматики
Європесиміст	Євроскептики	Євровідмовники	

Перший вимір, який розглядають автори, — це «підтримка ідей європейської інтеграції», яка визначається двома категоріями (як це показано в Таблиці 2): єврофіли та єврофоби. Таким чином, згідно з П. Копецьким та К. Мудом, єврофіли — це ті, хто вірять у фундаментальні ідеї європейської інтеграції: інститути, «об'єднаний суверенітет» та інтегровану ліберальну ринкову економіку. Єврофіли — це ті, хто підтримує ідеї євроінтеграції. З іншого боку, є єврофоби, які не підтримують фундаментальні ідеї інтеграції. Крім того, як наголошують дослідники, єврофоби часто можуть виступати проти інтеграції, тому що вони можуть бути націоналістами, соціалістами, або ізоляціоністами, або просто тому, що вони вважають, що ідея європейської інтеграції є дурницею перед обличчям різноманіття, яке існує серед європейських держав [116].

Другий вимір – «підтримка Європейського Союзу». З цього виміру автори виділяють ЄС-оптимістів і ЄС-песимістів. Єврооптимісти, як зрозуміло з визначення, оптимістично дивляться на розвиток Європейського Союзу та його установи. Європесимісти зараз не підтримують ЄС та його розвиток. Слід розуміти, що європесимісти не завжди хочуть покинути ЄС, вони займають опозиційну позицію щодо поточної ситуації та «песимістично дивляться на напрямок ЄС», на відміну від ЄС-оптимістів. Також автори зазначають, що

єврооптимісти не завжди позитивно оцінюють інституцію ЄС чи «напрямок розвитку» [116].

Таким чином, як видно з Таблиці 2, дослідники сформували чотири різні партійні позиції. Розрізняють: євроентузіастів, європрагматиків, євроскептиків і євровідмовників. Кожна з представлених типологій прагне пояснити позиції партій з точки зору їхнього ставлення до ідей про інтеграцію та уявлень про ЄС як він є. Євроентузіасти, за словами учених, це ті, хто підтримує фундаментальні ідеї європейської інтеграції та вважає, що ЄС є чи незабаром стане інституціоналізацією цих ідей. Європрагматики — це ті, хто не підтримує основні ідеї ЄС, але вони підтримують ЄС. Євроскептики підтримують фундаментальні ідеї європейської інтеграції, але вони виступають проти нинішнього підходу ЄС до цих ідей. Євровідмовники — це ті, хто заперечує фундаментальні ідеї ЄС, і вони не підтримують ЄС таким, яким він є.

Наприкінці своєї аналітичної роботи дослідники дійшли висновку, що навіть якщо партії можуть змінити своє ставлення до європейської інтеграції, ідеологія відіграє величезну роль у прогнозуванні поведінки партії, яка може вплинути на її ставлення до європейської інтеграції. Вони також зазначили, що фундаментальні зміни партійних настроїв відбуваються лише у вертикальному вимірі типології. Таким чином, партії євроентузіастів стають євроскептиками чи навпаки, але не переходять горизонтально ні в категорію європрагматиків, ні в категорію євровідмовників. З цього аналізу стратегічні зміни партійних позицій означають фундаментальну переоцінку всього партійного процесу, який навряд чи відбудеться протягом швидкоплинного періоду часу та без потенційно дорогих наслідків для партії.

С. Василюпулу заповнює наявну прогалину в концептуалізації партійного євроскептицизму. Для цього висувається тривимірна типологія, на основі якої стає можливим уявити, що таке європейська інтеграція. С. Василюпулу розбиває європейську інтеграцію на три основні аспекти: принцип, практика та майбутнє.

На основі Договору про Європейський Союз зроблено висновок, що «принцип дорівнює готовності країн співпрацювати на багатосторонньому європейському рівні; практика формується від статусу кво європейської інтеграції до інституцій і майбутнього до поглиблення інтеграції» [169].

Таким чином, дослідниця формує своєрідну точку відліку, з якої вивчається партійний євроскептицизм. Така концептуалізація дозволяє більш раціонально оцінити європейську інтеграцію, що згодом допоможе встановити більш об'єктивну точку відліку для аналізу поглядів на частини. З огляду на вищезазначене, партійний євроскептицизм можна розділити на три основні категорії.

Перша категорія – «відмова від євроскептицизму», яка характеризується високим партійним негативізмом щодо євроінтеграції. Для цього типу характерно відкидання всіх принципів європейської співпраці та інтеграції, вони, як правило, скептично ставляться до інституціоналізації та процесу формування політики, і, зрештою, вони не бачать майбутнього розвитку ЄС. Базуючись на високому ступені національно-центричних настроїв, ця група партійних євроскептиків характеризується неприйняттям ЄС як форми регіональної інтеграції в усіх аспектах і напрямках.

Друга категорія – «умовний євроскептицизм». Сторони цієї групи більш оптимістичні щодо співпраці та інтеграції, але лише на багатосторонньому рівні. Це означає, що співпраця між державами-членами в межах Союзу прийнята за таким типом. Але коли мова йде про національний рівень, тобто про дію національних інтуїцій всередині держави, ці партії не бачать вигоди для власних держав і стверджують, що «ЄС шкодить інтересам і суверенітету їхньої країни». Це також означає, що майбутнє у співпраці з ЄС для них неприйнятне.

Третя категорія – «компромісний євроскептицизм». Партії такого типу виступають за принцип співпраці на європейському рівні і, головне, приймають практику статусу-кво. Вони визнають важливість наднаціональних інституцій і

підтримують інтеграцію. С. Василову зазначає, що ця група партій підтримує економічну співпрацю заради «майбутнього процвітання країни». Що стосується порядку денного, ці партії прагнуть зміцнити свої позиції в інтеграції, найчастіше через національні інституції. Але ці партії не прихильні до майбутнього розвитку євроінтеграції. Загалом їх позицію можна охарактеризувати так: вони підтримують інтеграцію, яка може покращити їх політичне та економічне становище, але ідея залишитися в ЄС викликає побоювання за суверенітет країни. С. Василову наводить приклад нідерландської партії, яка грає за «правилами гри». Політична реформована партія визнає переваги та можливості європейської інтеграції. Але водночас вона застерігає від її темної сторони [169].

Л. Хуге та Г. Маркс у своєму сучасному аналізі євроскептицизму шукають розуміння концепції, дезагрегуючи її за акторами, головним чином громадською думкою та політичними партіями. Вони не посилаються на соціальні рухи, які вони не вважають відповідним євроскептичним актором. Це типово для наукової літератури про євроскептицизм, де домінує контекст або громадської думки, або політичних партій. Підходи, спрямовані на розуміння акторів поза цими двома, поодинокі, хоча останнім часом вони почали з'являтися в літературі більше. Це стало дуже актуальним після того, як аналіз французького голосування «проти» Конституційного договору ЄС показав, що позапартійні актори були важливим елементом у розумінні відмови [80].

Як бачимо, феномен євроскептицизму став розглядатися здебільшого крізь призму партійної політики, точніше через позиції партій щодо європейської інтеграції. Партії відіграють роль політичних представників у ЄС на внутрішньому рівні, у національних парламентах та урядах, а також на європейському рівні, у Європейському парламенті та Європейській раді. Оскільки партії є невід'ємною частиною процесу європейської інтеграції,

пошуки розуміння того, чому євроскептицизм виникає або не виникає в партіях, стали важливим питанням для політологів, на яке потрібно відповісти.

Ранні дослідження євроскептицизму часто пов'язували з дослідженнями «екстремальних» політичних партій, а причини, що лежать в основі появи євроскептицизму в західноєвропейських партійних системах, пояснювали питаннями партійної конкуренції чи ідеологією жорстких лівих і жорстких правих. Нещодавно цей підхід, здається, був підтверджений аналізом позиції основних політичних партій в ЄС. Він виявив майже загальні проєвропейські настрої в основних партіях держав-членів, окрім одного яскравого прикладу Консервативної партії у Великій Британії.

У пошуках більш тонкої інтерпретації факторів, що лежать в основі заперечення ЄС, Л. Хуге та Г. Маркс пропонують двовимірну модель. Лівоцентристи віддають перевагу «регульованому капіталізму» та стануть більш проєвропейськими, оскільки європейські дебати більше зосереджуватимуться на ринковому регулюванні. Правоцентристи, однак, виступають за економічну та валютну інтеграцію, але стають менш підтримуючими європейську інтеграцію, коли це досягається. Хоча ця модель нібито була створена для пояснення позицій політичних партій щодо європейської інтеграції, її зосередженість на основних ідеологічних цінностях на противагу більш пов'язаним з партійною системою структурам, оскільки основа для підтримки або неприйняття ЄС є важливим моментом у формуванні євроскептицизму [80].

Друга група акторів, яку Л. Хуге та Г. Маркс визначають як невід'ємну для розуміння євроскептицизму – громадськість. М. Гейбел був в авангарді пояснення зниження громадської підтримки європейської інтеграції. Його висновки привели до усвідомлення, що занепокоєння з приводу зростання компетенції ЄС і протидія членству Туреччини в ЄС є важливими факторами [66]. Використовуючи дані референдумів щодо Європи, а не широку громадську думку, М. Франклін з колегами стверджують, що громадськість переважно

байдужа до подій на європейському рівні та схильна голосувати відповідно до національних питань «другого порядку» на європейських референдумах [65].

Цей підхід піддається критиці тому, що в деяких випадках громадяни дійсно голосують на європейських референдумах на основі свого ставлення до європейської інтеграції, а не просто використовуючи проксі, отримані з внутрішньої політики. Тим не менш, виник певний консенсус щодо того, що базові фактори, такі як утилітаризм і національна ідентичність, ставлення до національних і європейських інституцій, відіграють важливу роль у формуванні ставлення до європейської інтеграції. Але щоб прийти до глибшого розуміння громадської думки та європейської інтеграції, науковій літературі необхідно роз'єднати різні причинно-наслідкові зв'язки євроскептицизму на масовому рівні.

Модель Л. Хуге та Г. Маркса і новітня література про партійний євроскептицизм стверджують, що опозиція європейській інтеграції може бути мотивована цінностями та ідеологією, а не лише стратегічними міркуваннями. З іншого боку, Л. Макларен наголошує, що певні чинники, такі як сила національної ідентичності та почуття до європейських інституцій, необхідно враховувати при будь-якому аналізі протидії європейській інтеграції [107]. Таким чином, вивчення походження євроскептицизму розширює його дослідження на акторів, яких більша частина наукової літератури не розглядає. Таке розширення може принести тільки користь ширшому дослідженню протидії європейській інтеграції, яка є процесом безперервної еволюції.

Опозиція європейській інтеграції з боку громадянського суспільства не залишилася непоміченою. Глибокий аналіз євроскептичних рухів громадянського суспільства визначає події на європейському рівні, особливо Маастрихтську угоду, як ключові чинники формування протестних груп. Опозиція європейській інтеграції з боку громадянського суспільства відіграє життєво важливу роль у європейських дебатах у відповідних країнах. Політичні

результати виходять із самого ЄС, і саме цей факт є головним для тих, хто виступає проти ЄС, а не відносна важливість національних і наднаціональних елементів у системі ЄС. Ті, хто виступає проти ЄС, віддали б перевагу посиленню ролі національних інституцій, тому що існує чітке усвідомлення того, як на ці інституції вплинув процес інтеграції.

Ця теза міцно ґрунтується на аналізі партійної системи та пов'язаних з нею політичних інститутів. Вихідні висновки стосуються зв'язку між формуванням громадського руху та подіями на європейському рівні. Однак, ці аргументи потребують подальшого контекстуалізації, перевіряючи їх на більш пояснювальні фактори в різних тематичних дослідженнях.

Ще один важливий вимір дослідження євроскептицизму – контекст міжнародних відносин. Уперше проаналізувати взаємозв'язок між явищем євроскептицизму та його впливом на міжнародні відносини вдалось С. Леконте. Вона розглянула питання впливу євроскептицизму на процеси демократизації, інтеграції та рівень конфліктогенності між державами-членами ЄС. На основі отриманих знань, вчена розробила власну класифікацію євроскептицизму:

— утилітарний євроскептицизм — показує прояви скептицизму відповідно до наслідків отриманих від членства в ЄС, як на індивідуальному рівні, так і на рівні держави;

— політичний євроскептицизм — відображає занепокоєння щодо впливу європейської інтеграції на національний суверенітет та ідентичність;

— ціннісний євроскептицизм — заперечує втручання ЄС у правові питання;

— культурний антиєвропеанізм — спричиняє ворожість до Європи як до континенту і недовіру до соціальної моделі та інституцій ЄС [95].

Центральним внеском К. Де Фріз в наукову літературу з аналізу євроскептицизму є еталонна модель. Дослідниця стверджує, що «спосіб, яким люди бачать ЄС, нерозривно пов'язаний з національними умовами, в яких вони опинилися, а також з їхнім порівнянням цих умов з умовами на рівні ЄС» [177].

Важливо, що це суб'єктивне сприйняття цих умов і порівняння національних умов з умовами ЄС, що має значення для громадської підтримки євроінтеграції.

У своїй емпіричній роботі К. Де Фріз чітко пояснює, як ідея диференціалів ЄС застосовується як на державному, так і на індивідуальному рівнях. На державному рівні країни, яким вдалося швидко стабілізувати ситуацію після кризи Єврозони, були налаштовані більш скептично та з меншою ймовірністю бажали передати більше повноважень ЄС, у той час як країни, які намагалися відновити свої позиції, з більшою ймовірністю підтримували ЄС і сподівалися на лідерство ЄС [177].

К. Де Фріз використовує німецький та іспанський приклади, щоб продемонструвати ці моменти. Німеччина пережила відносно швидке економічне відновлення і тому не мала потреби в європейській допомозі. Однак, Німеччина все ще частково оплачувала відновлення економік інших держав, що призвело до загострення критики в Німеччині щодо того, як ЄС витратив ці гроші та керував відновленням. Порівняно з національним урядом ЄС сприймався як неефективний, що породило хвилю євроскептицизму в Німеччині. Таким чином, диференціал ЄС змінився: оцінки національного уряду покращилися, а оцінки ЄС погіршилися [177].

Іспанія, однак, намагалася відновити стабільність і покладалася на допомогу ЄС. Національний уряд Іспанії також нещодавно пережив кілька великих політичних скандалів, тому довіра була низькою. Таким чином, в Іспанії диференціал ЄС пішов іншим шляхом, іспанська думка про ЄС покращилася, а думка про національний уряд погіршилася [177].

Основна увага на кількох рівнях аналізу продовжується протягом усієї книги та є переконливими аргументами на користь теорії бенчмаркінгу. На індивідуальному рівні К. Де Фріз представляє другий ключовий теоретичний внесок книги: формулювання нової типології скептицизму та підтримки.

«Скептики виходу» — це ті 18% виборців ЄС, як і прихильники Brexit, які сприймають національну політику поза режимом ЄС як кращу за статус-кво. «Вірні прихильники», навпаки, загалом дотримуються більш позитивних або еквівалентних поглядів на політику та режим ЄС у своїй країні та складають 43% ЄС. Між ними є скептики політики та скептики режиму, причому скептицизм режиму значною мірою пов'язаний із заходами довіри та демократичного задоволення. Політичні скептики (16%) загалом підтримують ЄС, але скептично ставляться до певної політики (наприклад, Шотландської націоналістичної партії), тоді як скептики до режиму (23%) можуть оцінити певну політику, але знаходять недоліки в правилах і процедурах ЄС.

Ця типологія підкреслює неоднорідність суспільних установок щодо ЄС і чітко дає зрозуміти, що єдиного євроскептицизму не існує. Важливо, що К. Де Фріз наголошує на реляційних аспектах євроскептицизму: індивідуальне ставлення до ЄС пов'язане з їхнім сприйняттям власного національного уряду.

Як тест на життєздатність механізму порівняльного аналізу, К. Де Фріз також вміло використовує опитувальний експеримент. Експерименти демонструють, що люди дійсно реагують на ставлення так, як передбачає еталонна модель. Коли отримують негативні новини про власну країну (наприклад, корупційний скандал в Іспанії), відмінності респондентів у ЄС покращуються. Навпаки, погляди респондентів на ЄС значно зменшуються, коли вони розглядають скандали в Європейському парламенті. Цей експеримент є корисною ілюстрацією моделі та пропонує необхідну перевірку достовірності припущень в іншому міжнародному аналізі. На жаль, доступність даних у Європейському соціальному дослідженні обмежує частину цього аналізу географічно, оскільки деякі країни (переважно у Східній Європі) виключаються з аналізу. Це складно з кількох причин, не останньою є те, що багато східноєвропейських держав були б чудовим тестом для цієї структури. Але

поєднання експериментальних доказів із даними спостережень надає значну підтримку моделі.

У діалозі з Р. Інглгартом набагато менше уваги приділяється цінностям відносно раціональної еталонної моделі [85]. У будь-якому випадку, антиелітарне ставлення має набагато менше значення, ніж очікувалося, для пояснення євроскептицизму. Насправді, суб'єктивне сприйняття економічного задоволення власною країною та якістю уряду, які є ключовими змінними в еталонній моделі, є найбільш послідовними факторами для пояснення індивідуального скептицизму.

Не дивно, що враховуючи наголос на аналізі та механізмах індивідуального рівня, стратегічні партійні актори отримують менше уваги в цій книзі, навіть коли обговорюються пріоритети виборців. Натомість євроскептичні партії використовуються як ще один тест еталонної моделі, демонструючи, що виборці, скептики щодо виходу, найімовірніше голосуватимуть за євроскептичні партії. Але ці сторони також самі є підприємцями зі стратегічних питань, як пояснює К. Де Фріз [178].

Крім того, порівняльна модель створена як гра з нульовою сумою, тож якщо є хороші новини на національному рівні, диференціал ЄС знизиться, і навпаки. Якщо авторитарні популісти зможуть постійно звинувачувати ЄС, тоді скептицизм щодо виходу з країни, ймовірно, зросте. Але якщо національні суб'єкти зможуть використати апарат формування політики ЄС, щоб продемонструвати як успіх політики, так і її здатність реагувати, тоді здається правдоподібним, що принаймні деякі виборці будуть більш задоволені обома інституціями (тобто, залишаючи різницю незмінною, але збільшуючи підтримку як для ЄС, так і для національного уряду). Спираючись на ці висновки, має сенс, що якщо ЄС можна розглядати як такий, що чуйно реагує на громадську думку, то слід підтримати ЄС.

«Реагуючий союз» наводить настільки ж чіткі докази, що формування європейської політики залежить від внутрішньої політики, особливо політики виборів. Основний аргумент оманливо простий: національні політичні актори, які ведуть переговори на рівні ЄС, чуйно реагують на інтереси своєї громадськості, особливо перед національними виборами. Політики можуть сигналізувати про те, що вони чуйні, коли вони займають політичні позиції, близькі до уподобань електорально відповідних внутрішніх груп, коли вони захищають ці позиції протягом усього переговорного процесу, і, головне, коли вони досягають надзвичайного успіху в цих переговорах. Крім того, варто наголосити на важливості помітності та політизації: уряди реагують на питання, які навіть не є важливими всередині країни, саме через сукупний рівень політизації ЄС і невизначеність щодо того, яке питання ЄС стане актуальним наступним. Нарешті, ця чуйність (тобто сприйманий успіх у переговорах з ЄС) винагороджується на виборах.

У цьому сенсі іншим дослідженням є що додати до цієї моделі чуйності. Авторитарні популісти П. Норріс та Р. Інглхарта використовують свою антиелітарну риторичку, щоб переконати виборців у тому, що головні партії некомпетентні і їм не можна довіряти [118]. Однак, порівняльна модель К. де Фріз попереджає нас, що сприймана некомпетентність на національному рівні, можливо, збільшить підтримку ЄС, але ціною довіри до національного уряду. Коли західні демократії знаходяться під загрозою як вдома, так і в Брюсселі, ця потенційна гра з нульовою сумою може мати додаткові шкідливі наслідки.

К. Шнайдер перевіряє своє найважливіше припущення, використовуючи експериментальні дані: чи знають виборці про ЄС? Учена оцінює те, як виборці реагують на сигнали чуйності в дуже політизованому середовищі, в основному використовуючи експеримент спільного опитування. Виборці винагороджували тих політиків у трактуванні, які змогли успішно сигналізувати про те, що вони поділяють спільну позицію з виборцем, захищали цю позицію в ЄС і, що

важливо, були успішними в цих політичних переговорах. Чуйність має значення навіть при контролі за партійністю. Ці тести збільшують впевненість у внутрішній достовірності моделі та в інтерпретації результатів регресії протягом усієї роботи. Важливо, що вони також є вагомим доказом того, що виборці можуть і беруть участь у виробленні політики ЄС у підрахунок голосів [142].

Далі К. Шнайдер зміщує фокус на переговори щодо бюджетів і законодавства в Раді Європейського Союзу, щоб оцінити, чи сигналізують національні уряди про реагування. Емпіричне дослідження ґрунтується на теоретичній моделі, а регресії підтверджуються попередніми експериментами та прикладами, такими як переговори щодо багаторічних фінансових рамок. Що стосується бюджетних переговорів, К. Шнайдер вважає, що держави, швидше за все, боротимуться за та забезпечуватимуть більше фінансування в передвиборчі роки. Для дослідників бюджетів ЄС у цих висновках, безперечно, є нюанси, але головні результати очевидні. Порівняно із законодавством, бюджети легше вивчати: більше грошей – краще [142].

Що ще важливіше для моделі чутливості, вона вважає, що ці з великими зусиллями збільшені частки бюджету окупаються публічним схваленням уряду. Кейс-дослідження базується на кількісному аналізі, ретельно обґрунтовуючи, як працював процес виборів і бюджету, особливо, але не виключно, у Сполученому Королівстві та Німеччині. Це дослідження прояснює, наскільки внутрішня політика має значення в цих переговорах, набагато більше, ніж статистика.

У розділі законодавчого прикладу, де важче побачити фактичні переговори чи реальні позиції за лаштунками, К. Шнайдер порівнює початкову позицію уряду з кінцевим результатом, щоб оцінити стратегії уряду [142]. Звичайно, складно зрозуміти, чи лідер просто сигналізує, не докладаючи реальних зусиль для перемоги (тобто фактично реагуючи). Але історичні приклади, як-от випадок допомоги Німеччині та Греції, демонструють, що уряди грають у стратегічну гру, беручи до уваги майбутні вибори своїх партнерів по переговорах. У цих випадках

уряди можуть бути готові піти на поступки (або відкласти переговори), якщо це сприятиме їхній національній позиції. Саме тут по-справжньому сяє багатометодична дослідницька схема К. Шнайдер, яка використовує експериментальні дані для підтвердження ключових припущень, кількісні дані для демонстрації закономірностей, а потім історичні тематичні дослідження для підкріплення та уточнення цих результатів.

Багато в чому робота К. Шнайдер є важливим наступним кроком у ширшій сфері європейської та регіональної інтеграції, чітко демонструючи, як національна політика та внутрішні виборці впливають на фактичне формування політики ЄС. Рушійною силою європейської інтеграції є не лише національні економічні інтереси та не наднаціональні суб'єкти, але все більший суспільний тиск. Наукова робота К. Шнайдер надає більш прямі докази цього відходу від старого вседозволеного консенсусу.

Спільним для цих досліджень є важливість політичних партій і внутрішньої політичної еліти як стратегічних акторів, але на цьому наголошується різною мірою. У аргументі П. Норріс та Р. Інглгарта про культурну реакцію вони здебільшого використовують висхідний підхід, посиляючись на фактори попиту, такі як індивідуальне ставлення та цінності, як основу для популістських викликів, але вони також беруть до уваги чинники з боку пропозиції, такі як заклики партій. Ці партійні заклики включають те, як партії мобілізують і переконують виборців, щоб перетворити їхні погляди та цінності на місця в уряді. Автори роблять висновок, що у відповідь на популістських претендентів мейнстримні партії мають вибір (спробувати) делегітимізувати популістів, виключити популістів або кооптувати повідомлення популістів (подібно до стратегій мейнстримових партій щодо боротьби з нішевими партіями) [118]. Це крок вперед у розгляді того, як мейнстримні партії впливають на шанси на успіх популістів, але він не враховує повною мірою циклічний характер стосунків між виборцями та партіями. Іншими словами, як тільки виборці визнають популістів

політичними акторами, популісти мають певний авторитет, за допомогою якого намагаються переконати виборців прийняти інші позиції. Таким чином, початок блок-схеми культурної реакції П. Норріс та Р. Інглгарта може бути круговим, а не лінійним.

К. Де Фріз також розглядає концепцію попиту та пропозиції, але зосереджується на лінійному зв'язку між попитом на популізм і пропозицією популістських партій у системі. З огляду на те, що її дослідження спрямоване на те, щоб зосередитися більше на індивідуальному ставленні та відмінностях між країнами, зрозуміло, що в ній не обговорюється питання відповідей основних партій на євроскептичні партії. Але при цьому він розглядає партії частково як прояви ставлення громадськості, що залишає простір для майбутніх досліджень. Зокрема, нам потрібно більше працювати над роллю популістських партій у формуванні суспільних настроїв і роллю основних партій у стратегічній протидії євроскептикам і популістам.

Нарешті, робота К. Шнайдер викликає більше занепокоєння щодо стратегічних акторів і ЄС. «Реагуючий союз» пояснює, чому європейське співробітництво було політизоване, та як це впливає на реагування. К. Шнайдер заохочує до більшої прозорості на рівні ЄС, але також стурбована надмірною політизацією та тим, як це вплине на майбутню інтеграцію [142]. Тоді як К. Шнайдер здебільшого зосереджується на мейнстрімних партіях, авторитарні популісти та партії скептиків щодо виходу згідно з П. Норріс, Р. Інглгарта та К. Де Фріз мають різні стимули політизувати ЄС, що може зробити інтеграцію складнішою в майбутньому.

Як бачимо, сучасні наукові підходи до аналізу та типологізації євроскептицизму як феномену соціально-політичної дійсності демонструють виразну тенденцію до ускладнення та розширення показників та критеріїв, за якими відбувається класифікація та рефлексія. Кожен наступний підхід

вирізняється інтенцією подолати недоліки попереднього і максимально врахувати актуальний соціально-політичний контекст.

2.2 Історична ретроспекція формування та розвитку євроскептицизму

У 2016 році в результаті референдуму про вихід з ЄС, проведеного серед мешканців Великої Британії, стався небачений до того прецедент. Цей випадок довів, що членство у об'єднанні не увічнене, піднявши інтерес до відповідного інструменту в інших державах-членах з яскраво вираженими антиєвропейськими настроями. Ця подія почала трактуватися багатьма практиками та науковцями, як відправна точка євроскептицизму. Але таке бачення, безперечно, є поверхневим.

Як за цих обставин не погодитися з загальноприйнятою точкою зору політологів, що євроскептицизм, здається, є переважно британським явищем і що він виник у Великобританії? Хоча цей підрозділ не ставить під сумнів британський євроскептицизм як такий, він, однак, ставить під сумнів два ортодоксальні погляди на коріння антиєвропеїзму. По-перше, він заперечує те, що євроскептицизм виник у 1980-х роках, головним чином його відстоювали британські політичні партії та уряд М. Тетчер. Якщо його визначити як опозицію до федералістської європейської ідеї, євроскептицизм справді можна простежити до самого початку процесу європейської інтеграції після Другої світової війни, а потім його можна постійно розвивати до сьогодні.

Тому історики вважають за краще використовувати загальний термін «опір Європі» для позначення євроскептицизму, оскільки цей термін дозволяє ширше підходити до явища, свідомо відходячи від його обмежувального застосування до політичних партій. По-друге, це ставить під сумнів так званий кінець дозвільного консенсусу в 1990-х роках. У ньому стверджується, що якщо суспільна опозиція проти ЄС з тих пір справді посилилася, це пов'язано,

насамперед, з частою організацією референдумів і все більш антиєвропейськими голосуваннями на європейських виборах.

Однак, він розкриває досить парадоксальний зв'язок між європейськими виборами та євроскептицизмом, оскільки останні водночас є вираженням демократичної легітимності європейської ідеї та зростання євроскептицизму.

Політологи спочатку визначили євроскептицизм як британське явище, яке вийшло на політичну арену у 1980-х роках, зокрема з відмовою Маргарет Тетчер від ЄЕС. На основі аналізу британської партійної політики вони виділили два типи опозиції проти Європи: заперечення самого принципу європейської інтеграції (жорсткий євроскептицизм) та опозиція проти її реалізації ЄЕС, а згодом і ЄС (м'який євроскептицизм). Їхнє поняття євроскептицизму в основному було розроблено щодо партійної політики.

Дійсно, А. Щербяк і П. Тагарт розробили шкалу, яка дозволяє класифікувати політичні партії залежно від того, є вони м'якими чи жорсткими євроскептиками. Потім П. Копецький і К. Муд розробили типологію, побудовану на основі відмінності між загальною опозицією до засад європейської інтеграції (відмова від принципів наднаціональності та ринкової економіки) та опозицією до ЄС у його фактичній конфігурації. На основі цих піонерських робіт їхні дослідження не обмежувалися лише британським випадком. Політологи справді зрозуміли, що виникла необхідність інтегрувати «історичні» елементи в теоретичний аналіз, а саме систематично зіставляти їх із відповідним хронологічним та національним контекстами. Тому вони поступово вивчали, як опозиція Європі була побудована в певних національних політичних просторах у ЄЕС/ЄС, і все більше зосереджували свої дослідження на «культурних та історичних змінних» шляхом аналізу національних дискурсів щодо європейської інтеграції. Проте, в глобальному масштабі всі ці дослідження тісно пов'язували євроскептицизм у його витоках з британською опозицією Європі у 1980-х роках.

З історичної точки зору євроскептицизм можна простежити набагато далі: сучасні історики справді стверджують, що опозиція Європі така ж стара, як і сама ідея європейської інтеграції. Отже, після Другої світової війни ворожість до європейського будівництва сходить до перших ініціатив на користь європейського об'єднання. Починаючи зі створенням Західного союзу та Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) у 1948 році, європейська конструкція, вмонтована в контекст Холодної війни, з самого початку викликала сильну опозицію серед лівих партій Західної Європи, зокрема комуністів. Кілька років потому створення Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС), провал Європейського оборонного співтовариства і разом з ним Європейського політичного співтовариства нагадують нам, що з самого початку європейської інтеграції ані європейська єдність, ані форми, які вона може приймати, не були предметом консенсусу. Навіть створення ЄЕС не відбулося без протидії, як доводять запеклі дебати в Парламентській асамблеї Ради Європи. У результаті до середини 1970-х років ЄЕС справляло враження будови «без народів». Зі створенням Європейського парламенту, обраного загальним голосуванням у 1979 році, цей брак демократії мав бути компенсований. З незначним успіхом, як показала явка на цих виборах.

Після створення перших європейських організацій євроскептицизм можна простежити до різних криз процесу європейського об'єднання. Заперечення Маргарет Тетчер британського бюджетного внеску, відомого під гаслом «Я хочу назад своїх грошей», або її знаменита промова в Брюгге в 1988 році є лише однією з цих криз, які супроводжували процес інтеграції з самого початку. Як уже показали історики, політика порожнього стільця де Голля в 1965 році або неохоче ставлення до подальших інтеграційних кроків у період «євросклерозу» у 1970-х роках були, наприклад, дві кризи, що передували епосі М. Тетчер, які виявили хвилі євроскептицизму до 1980-х років.

Справді, небажання деяких держав-членів щодо подальших кроків наднаціональної європейської інтеграції було виявлено дуже рано як невід'ємну частину історії ЄЕС. Навіть якщо дивитися на Велику Британію, протидію федеративній Європі можна простежити до самого початку процесу європейської інтеграції, коли Вінстон Черчилль виголосив свою промову в Цюріху 19 вересня 1946 року, що стало відправною точкою для створення Ради Європи в 1949 році. Таким чином, хоча він підтвердив необхідність побудови Сполучених Штатів Європи, він також підкреслив, що Велика Британія не обов'язково буде частиною цієї континентальної федерації.

Вінстон Черчилль був не єдиним євроскептиком щодо федералістського підходу: позиція британських юніоністів під час Гаазького конгресу в травні 1948 року явно була протидією наднаціональній інтеграції, і ця позиція була значною мірою підтримана скандинавськими учасниками Конгресу. Після створення Ради Європи та ЄОВС, аналізуючи певні політичні дискурси у Франції, Великій Британії чи Німеччині, євроскептичне ставлення також можна спостерігати вже в 1950-х роках. Його можна навіть віднести до міжвоєнного періоду, особливо якщо поглянути на велику кількість європейських проєктів 1920-х і 1930-х років, які провалилися через переважно ворожу думку широкої громадськості щодо ідеї інтеграції — справді дуже типова характеристика цього періоду. Отже, можна стверджувати, що євроскептицизм був частиною процесу європейської інтеграції від початку дискусій щодо європейської ідеї.

Визнаючи, що євроскептицизм не обов'язково виник від британської партійної політики і що це не просто вираження опозиції до ЄЕС/ЄС, тоді впливає, що термінологію слід переглянути з історичної точки зору таким чином, щоб розширити концепцію того, що означає «бути проти Європи».

Не лише історики зрозуміли, що євроскептицизм виглядає надто вузьким терміном, щоб охоплювати всілякі антиєвропейські погляди. Таким чином, дослідження вже породило низку інших термінів, які політологи

використовували для створення дедалі зростаючих підкатегорій євроскептицизму. Однак, ця термінологічна диференціація не допомогла точно визначити, що мається на увазі під витоками євроскептицизму. Навпаки, термінологія в політичних науках швидше страждала від «теоретичної та термінологічної нечіткості», яка іноді культивувалася навмисно. Це дійсно дозволило поєднати, очевидно, дуже різні та неконвергентні елементи «ні» Європі, таким чином дозволяючи використовувати цілу низку різних термінів для опису того самого явища: європесимізм, єврофобія, євробунтарство, євробайдужість, єврофобія, єврореалізм, критичний європеїзм чи євроцинізм – це лише деякі з прикладів інфляційної підтермінології, яка використовується для позначення різних різновидів євроскептицизму. Крім поширення нових слів для того самого явища, ця термінологія також, здається, передбачає наявність об'єктивних способів класифікації різних типів і суб'єктів євроскептицизму.

Але історики стверджують, що ми маємо справу не з об'єктом аналізу процесу європейської інтеграції, а скоріше з проявом низки негативних емоцій: страх перед глобалізацією, страх перед втратою роботи, перед соціальною Європою, гнів на брюссельську бюрократію з незліченними європейськими директивами, що ускладнюють повсякденне життя та звички європейців, а також розчарування в Європі, яка не стала реальністю для громадян, незважаючи на всі обіцянки та політичні дискурси. Саме тому з'являються перші класифікації жорсткого та м'якого євроскептицизму, які сьогодні є певною мірою застарілими.

З історичної точки зору це означає, що потрібно визнати, що наукова теорія євроскептицизму може і не існує, і що ми скоріше маємо справу з політичним і соціальним феноменом, який часто виражають певні компоненти європейського населення. Тому А. Креспі та Н. Вершеурен у 2009 році запровадили вираз «опір Європі», який дозволяє їм охопити набагато більшу панель тематичних досліджень і вийти за межі дослідження лише політичних партій [51]. Вони

вставляють різні підкатегорії євроскептицизму в більш загальний підхід, який розглядає історичну концепцію, розроблену П'єром Ренувеном і Жаном-Батистом Дюрозеллем, щодо так званих «глибинних сил» в історії міжнародних відносин [128]. Відповідно до цього підходу, фокус зосереджується на мотиваціях, соціальному ґрунті та репрезентаціях акторів, які протистоять Європі. Фактично, це ширше визначення вже використовувалося деякими істориками, які намагалися простежити феномен опозиції до початку європейського проєкту. Вони використовували його як засіб для того, щоб мати можливість довгостроково вивчати процес протистояння. Це було не лише необхідно з їхньої точки зору, але й заохочували до цього багато політологів. Вони визнали, що стан опозиції до Європи в певний момент недостатній для розуміння динамічного процесу та еволюції в часі.

Дотримуючись цього історичного підходу, можна також швидко зрозуміти, що опору Європі загалом немає. Радше опозиція до Європи проявляється проти певних репрезентацій Європи. Часто суб'єкти відкидають не саму ідею європейської інтеграції, а свої власно сконструйовані уявлення про Європу чи певні характеристики процесу інтеграції. Ці репрезентації залежать від використовуваної концепції європейського об'єднання, національного походження зацікавлених акторів, а також від хронологічного періоду чи сфер інтеграції, на яких ці актори зосереджуються. Тому опозиція до Європи пов'язана з певним образом того, що мається на увазі під Європою — або, по-іншому, з розумінням «європейської ідентичності». Це не обов'язково принциповий опір Європі, але такий, який прагне запропонувати інший шлях побудови Європи — можливо, альтернативну Європу. Наприклад, початкова опозиція європейській монетарній інтеграції в Німеччині у 1980-х роках, насправді, була не відмовою від самої спільної валюти, а скоріше від основної економічної теорії: французького монетаристського підходу та страху через відсутність бюджетної дисципліни.

У тому ж руслі думок широко поширений євроскептицизм у скандинавських країнах можна пояснити їхньою готовністю віддавати пріоритет так званій «скандинавській співпраці», яка, до речі, призвела до створення Європейської зони вільної торгівлі у 1960-х роках. Ця співпраця тоді була запропонована альтернативою економічній «формулі» ЄЕС, тобто Спільного ринку. У застосуванні до концепції європейської ідентифікації скандинави скоріше ототожнюють себе з «Північною Європою» на противагу «Західній Європі».

Іншим прикладом є проєкт «Європи регіонів», який можна було б висунути як альтернативу Європі держав, як це було реалізовано з ЄЕС. Насправді, певні актори, у цьому випадку регіональна влада в Європі, не відкидали глобально ідею європейської інтеграції, але вони відчували себе виключеними з проєкту. Бажаючи бути асоційованими з європейською інтеграцією, вони шукали альтернативну політичну конструкцію для європейського проєкту, де регіональні гравці відігравали б ключову роль. Ця форма «опору» виявилася навіть конструктивною для процесу інтеграції, як показує запровадження в 1992 році принципу субсидіарності в Маастрихтській угоді, який дозволив багаторівневий підхід до управління, що характеризується залученням національних і регіональних акторів до процесу європейської інтеграції.

Лише підривний антинаціональний державний регіоналізм призводить до неприйняття ЄС у цілому — таким чином, до дестабілізуючого опору Європі. Розглядаючи ці різні випадки та періоди опору Європі, виникає питання, чи зріс євроскептицизм у цілому з часом, і якщо так, то чи це пов'язано з тим фактом, як стверджують політологи, що британська опозиція ЄЕС у 1980-х роках призвела до втрати «дозволеного консенсусу» населення щодо самого принципу європейської інтеграції.

Щодо розробки свого роду шкали часу для опору Європі, справді, здається очевидним, що це явище значно посилювалося після Маастрихтської угоди 1992 року, коли процес європейської інтеграції став предметом суспільного інтересу.

Негативні результати в Данії та трохи позитивні результати у Франції під час референдумів після цього Договору прозвучали першою ноткою попередження: голоси євроскептиків, здавалося, припускали, що Європа була створена «згори» і не брала до уваги інтереси та погляди європейських народів.

Політологи стверджують, що це був початок втрати так званого «дозвільного консенсусу» щодо принципу європейського об'єднання, тобто припинення пасивного прийняття цього процесу європейськими громадянами. Відтоді зростаючий запит на прикриття передбачуваного дефіциту демократії, очевидно, призвів до зменшення суспільної підтримки процесу євроінтеграції. Дослідники з політології справді виявили зростаючу відразу до ЄС, яку виражає європейське населення, і це також може призвести до блокування в самих інституціях ЄС. Як доказ вони цитують більшість голосів «проти» на різних референдумах, організованих деякими державами-членами ЄС з приводу реформ Європейського договору в Маастрихті та Ніцці, щодо Європейської конституції, щодо Лісабонського договору та «за» голосування за Brexit населення Великобританії.

Можливі пояснення такого зростання євроскептицизму в 1990-х варіювалися від нібито відсутності демократичної легітимності європейських інституцій, дедалі зростаючої дистанції між брюссельською бюрократією та європейськими громадянами до звинувачень ЄС у елітарності та неспроможності його політичних лідерів зробити європейську організацію зрозумілою та доступною для населення. Але з 2000-х років висувуються й інші причини, особливо гіпотеза про те, що збільшення голосів «проти» Європи пояснюється тим, що ЄС постраждав від серйозних внутрішніх і зовнішніх криз. Відхилення проєкту конституції ЄС на негативних референдумах населення Нідерландів і Франції у 2005 році стало початком цієї тенденції, оскільки воно різко зупинило ейфорію, яка супроводжувала процес євроінтеграції.

Рятівна спроба так званого «спрощеного» Лісабонського договору ледь відродила європейський запал у 2008 році, коли міжнародна економічна та фінансова криза дестабілізувала Єврозону в ЄС до такої міри, що Греції загрозувало виключення з валютного союзу — причина для пояснення зростаючого невдоволення грецького населення. І поки країни-члени ЄС все ще торгувалися одна з одною щодо пакетів реформ для розв'язання цієї кризи, наступна вже почала з'являтися: протягом багатьох років проблема біженців була помітною на морських кордонах Італії, Іспанії та Греції, а також на кордоні Шенгенської зони тунелю під Ла-Маншем між Кале та Дувром — проблема, яка хвилювала населення держав-членів, яких це безпосередньо стосується.

Влітку 2015 року вона загострилася, коли Угорщина заблокувала свій зовнішній кордон, а Дублінську угоду призупинили. Крім того, після невдалої спроби укласти економічну угоду з Україною та початком воєнного конфлікту між Росією та Україною у 2014 році ЄС бореться за репутацію своєї нудно сформованої Європейської політики сусідства.

Нарешті, у 2015 році Brexit, здається, свідчить про пік антиєвропеїзму та його катастрофічні наслідки для ЄС. На думку політологів, одним із негативних наслідків цих криз є те, що «дозвільного консенсусу» більше не існує і що євроскептицизм став узагальненим явищем, що стосується значної частини населення Європи.

З історичної точки зору цю аргументацію можна поставити під сумнів. З самого початку процес європейської інтеграції не отримувал прибутку від безперешкодної громадської підтримки чи європейського консенсусу. Уже в серпні 1949 року, коли в Страсбурзі відбулося перше засідання Консультативної асамблеї Ради Європи, відбулися жорстокі виступи французьких комуністів і антинімецьких рухів проти першої європейської організації, аж до того, що Робер Шуман порушив проти них судову справу в префектурі. Після Декларації Р. Шумана в травні 1950 року більшість європейських профспілок і робітничих

організацій різко засудили ЄОВС як ультраліберальний капіталістичний проєкт. Крім того, Маастрихтський референдум став не першим виявленням відсутності підтримки населенням євроінтеграційного процесу. Таким чином, норвежці відхилили приєднання до ЄЕС на референдумі в 1972 році (і вони вдруге проголосували проти ЄС у 1994 році), а населення Великобританії вже виявило значну недовіру до ЄЕС, коли був організований перший референдум про членство в 1975 році, оскільки 33% британських громадян вже тоді висловили свою опозицію щодо Європи на той час.

Загалом можна стверджувати, що «дозвільний консенсус» існував, оскільки з 1957 по 1992 рік було організовано небагато референдумів. Це було пов'язано з тим, що Європейські договори не були змінені до Єдиного європейського акту в 1986 році, і, отже, державам-членам ЄЕС не потрібно було організовувати референдуми щодо їх прийняття.

Лише з 1987 року, після послідовних реформ Європейського договору, для деяких держав-членів ЄС було встановлено конституційний обов'язок консультуватися зі своїм населенням. Тому цілком можливо, що якби інші референдуми були організовані до 1992 року, європейське населення могло б проголосувати більшістю «проти».

Але політологи також наполягають на тому, що втрата вседозволеного консенсусу може бути доведена зростаючим успіхом антиєвропейських політичних партій під час виборів до Європейського парламенту, особливо після розширення ЄС на схід у 2005-2007 роках і наступної економічної кризи в 2008 році. Дійсно, незаперечним є те, що наприкінці 2000-х років євроскептичні сили збільшили свою частку місць у Європейському парламенті. Результати європейських виборів у 2009, 2014, 2019 та 2024 роках чітко демонструють зростання політичних сил, які зазвичай називають «євроскептичними», і це майже в усіх державах-членах ЄС. Три антиєвропейські фракції в Європейському парламенті, тобто Європейські консерватори та реформісти,

Європа вільної та прямої демократії та Європейські об'єднані ліві — північні зелені ліві мали 124 місця протягом виборчого періоду 2009-2014 рр., тобто 17,6 % голосів та збільшили їх частку до 171 місця, тобто 22,8 % на виборах 2014 року. Результат для євроскептиків у 2014 році був навіть значно вищим, оскільки не всі антиєвропейські політичні партії були членами фракції: у 2015 році, коли Марін Ле Пен і Марсель де Граафф започаткували групу «Європа націй і свободи», яка в основному складається з французького Національного фронту та нідерландської Партії свободи Герта Вілдерса, вони фактично представили третю праву антиєвропейську фракцію євродепутатів.

На європейських виборах 2019 року тенденція до зростання євроскептицизму була чітко підтверджена. Навіть якщо ECR і GUE-NGL відповідно втратили 8 і 9 місць у порівнянні з 2014 роком, загальна оцінка євроскептичних партій була вищою, головним чином через те, що серед ультраправих ENF досягла другого найбільшого успіху на виборах, завдяки успіху Ліги Італії (Lega) і Національного об'єднання Франції. Нова група «Ідентичність і демократія» (ID) отримала 74 голоси і разом з ECR і GUE-NGL мали 176 місць у Європейському парламенті. Однак, цей успіх якимось чином приховує той факт, що група EFDD зникла, а її антиєвропейські партії були інтегровані в інші фракції євроскептиків, головним чином ID. Але чи таке високе представництво євроскептичних політичних партій у Європейському парламенті спричинене втратою вседозволеного консенсусу щодо європейської інтеграції?

З історичної точки зору, зростання частки місць, отриманих євроскептичними партіями, не обов'язково означає, що опозиція до Європи раніше не була представлена в Європейському парламенті. Дійсно, дивлячись на історію європейських виборів, євроскептичні сили увійшли до Європейського парламенту з самого початку: після виборів 1979 року фракція Європейських консерваторів (ED), що складалася з євроскептичних британських консерваторів, мала 64 місця, а серед 44 депутатів Європарламенту від групи комуністів і

крайніх лівих була значна частка «жорстких» євроскептиків. Потім, у 1985 році, ворожий ЄЕС Національний фронт (FN) увійшов до Європейського парламенту з 16 місцями, а під час наступних виборів у 1989 році євроскептичні ультрарегіоналісти (RBW) пішли за ним, отримавши 13 місць.

Таким чином, євроскептичні політичні партії становлять основоположний елемент демократично плюралістичного Європейського парламенту, в якому можуть бути представлені всі концепції та ідеї щодо Європи, тобто також ті, що виступають проти ЄЕС/ЄС.

Крім того, при виявленні антиєвропейських рухів у європейському Парламенті, ми маємо взяти до уваги, що в політичному спектрі «класичні» маргінальні партії з лівого чи правого крайнього табору (неокомуністичні, посткомуністичні, націонал-популістські та праві екстремістські групи) можуть не бути виключними прихильниками євроскептицизму. Це правда, що з 2000-х років на сцену вийшли нові антиєвропейські партії (наприклад, «Рух п'яти зірок» в Італії, «Podemus» в Іспанії або «Альтернатива для Німеччини» (AfD) у Німеччині), але так звані мейнстрімні партії (як-от німецькі соціал-демократи, британська лейбористська партія чи французькі нео-голісти) також дедалі більше відстоюють євроскептичні позиції.

Дійсно, якщо визнати, що «аргументативні моделі опозиції до Європи» потенційно можна знайти в кожній політичній партії, тоді мейнстрімні політичні партії можуть бути такими ж антиєвропейськими, як і політичні партії крайнього правого або лівого спектру, і це не обов'язково помітно з першого погляду, дивлячись на розподіл місць, фракції та групову приналежність у Європейському парламенті. Крім того, політичні партії можуть з часом змінити свою позицію щодо Європи, як, наприклад, іспанська комуністична партія, яка спочатку була проєвропейською, але стає все більш євроскептичною. Таким чином, можна стверджувати, що будь-яка політична партія потенційно може брати участь у процесі опору Європі, і що антиєвропейські політичні сили в Європейському

парламенті можна трактувати як «вершину айсберга», під якою можуть ховатися багато інших євроскептичних тенденцій.

Однак, можна задатися питанням, чому антиєвропеїзм утверджується з таким розмахом під час європейських виборів. Історія європейських виборів розкриває справді дуже складну, майже парадоксальну ситуацію щодо їх зв'язку з євроскептицизмом.

Коли в 1972 році Рада Європи обрала європейським гімном уривок із «Оди до радості» Дев'ятої симфонії Бетховена, європейський ідеалізм, здавалося, був на вершині. Європейське об'єднання практично стало освяченим, благословенним починанням, Європа – місцем радості, оточеним божественним блиском, ангельським місцем, у якому за закляттям Богів люди живуть у мирі та єдності. Реальність сучасної Європи далека від цього бачення. Песимізм, євроскептицизм і опозиція тривалий час виступали проти ідеалізованої трансформації процесу об'єднання Європи. У нинішньому контексті «Brexit», коли антиєвропейські заяви у Великій Британії щодня стають заголовками європейських ЗМІ, виникає спокуса побачити в цій еволюції підтвердження того, що стверджували політологи у своєму першому аналізі євроскептицизму: що ми маємо справу з феноменом, який виник у британській партійній політиці у 1980-х роках, а потім поширився на решту Європи, головним чином через прогресуюча втрата європейським населенням так званого «дозвільного консенсусу».

При аналізі історії європейської інтеграції це припущення потрібно кваліфікувати, якщо не ставити під сумнів. Протистояння Європі справді можна простежити до самого початку процесу європейської інтеграції в 1950-х роках, якщо не до початку дебатів щодо європейської ідеї в 1920-х роках. Якщо його визначити як «опір Європі», то євроскептицизм виявляється дуже складним явищем: він не обмежується партійною політикою, не є однорідним у своїх проявах, не є постійно представленим чи однаково сильним у всіх європейських

країнах, не є статичним чи непорушним, а, навпаки, є динамічним процесом, який час від часу змінюється та розвивається далі впродовж історії європейської інтеграції. Тому в цьому явищі немає нічого нового: це як «зустрічний вітер», який супроводжує і заважає дійовим особам процесу об'єднання Європи.

І категоризації, спочатку запропоновані політологами, такі як «жорсткий» або «м'який» євроскептицизм, давно застаріли і повинні бути замінені на підхід, відомий в історичних науках, який включає мотивації, походження та уявлення всіх відповідних акторів в аналізі європейської чи світової історії. Можна було б розглядати це як першу відповідь істориків на дослідження євроскептицизму, у якому досі переважно домінувала сфера політичних наук.

Припускати, що існував «дозвільний консенсус» щодо європейського інтеграція, означає недооцінювати глибинні сили, які діють під поверхнею того, що виглядає як айсберг історії європейської інтеграції. Отже, якщо європейські референдуми та явка на європейських виборах після Маастрихтської угоди 1992 року справді демонструють зростаючий успіх голосів «проти» та євроскептичних політичних партій, це не обов'язково походить від «втрати вседозволеного консенсусу» європейського населення. Опозиція проти Європи справді вже виражалася на референдумах до 1992 року, і вона супроводжувала європейські вибори з самого їх початку в 1979 році.

Таким чином, євроскептичні партії завжди були представлені в Європейському парламенті, що відображало плюралістичну цінність демократії, навіть якщо це правда, що форми неприйняття чи ворожнечі до Європи, не обмежуючись політичними маргінальними групами, тепер розвинулися до «нормалізованого» ставлення європейського населення до процесів об'єднання Європи та європейських інститутів. Парадокс європейських виборів полягає в тому, що ними часто зловживають як приводом для вираження загальної політичної незацікавленості чи невдоволення національною політикою, а не для голосування за чи проти Європи.

Референдум 2016 року про Brexit не лише означав початок кінця членства Сполученого Королівства в Європейському Союзі, але й підкреслив успіх популістських стратегій Партії незалежності Сполученого Королівства. Євроскептицизм добре поєднується з популістськими посланнями як через його відмову від ліберальної міжнародної організації, так і через його наголос на поверненні повноважень приймати рішення «народу». Як показала кампанія Brexit, євроскептицизм, підкріплений популістською риторикою, становить величезну загрозу для головних партій і демократичних інститутів. Таким чином, європейські національні уряди та сам ЄС стикаються з кризою демократичної легітимності. У відповідь на це поєднання суспільного євроскептицизму та зростання популізму стрімко зріс інтерес до досліджень взаємозв'язку популізму та євроскептицизму у західній політології.

У науковій літературі західного академічного світу немає єдиного визначення популізму. Однак, присутні два загальні твердження, які свідчать про те, що цей термін, зазвичай, використовується для дискредитації політичних опонентів, пов'язаних з елітою, яка експропріювала владу народу, і що популістський лідер виглядає як альтернатива для відновлення легітимності та повноважень представляти «народну волю» [116; 155; 165].

Політологи використовують термін «популізм» для позначення заклику до «народу» зайняти своє місце як історичних акторів. Сфера соціальних наук спочатку винайшла термін «популізм» у веберівському розумінні «харизматичного» лідерства: іншими словами, популіст — це лідер, який прагне до того, щоб його дії легітимізувалися безпосередньо людьми та замінили інституції. Незважаючи на це, новий популізм спрямований на стратегічне використання публічних консультацій для відновлення демократичної легітимності. Загальний висновок у науково-дослідній літературі полягає в тому, що популісти приваблюють виборців, які «розчаровані» традиційною політикою та «злі» або «ображені» на еліти, які нібито не прислухалися до їхніх вимог [117].

Це допомагає зрозуміти, чому популісти вимагають публічних консультацій, щоб уникнути інституційного контролю. Це не є новинкою в сучасному світі, оскільки Макс Вебер ще в XIX столітті в Англії (у «Політиці як покликання», опублікованій у 1919 році в Німеччині) визначив практику «харизматичних лідерів», які проводять прямі консультації з людьми. Ці лідери використовують плебісцитарну демократію та прямий діалог з масами, без посередництва інституцій, шукають легітимності в обхід процедур і представницьких інституцій. Тому найбільша небезпека сучасного популізму полягає в тому, що він приймає демократичні процедури та цінності, щоб засудити нелегітимність демократії. Вони обіцяють врятувати «волю» народу, протистоячи «еліті».

Проте «реальна» влада народу не буде «демократично врятована» ні обіцянками про постійну участь у політичному житті, ні «незакінченим процесом обговорення серед реальних громадян для формування ряду добре зважених народних суджень» [117]. Популісти використовують референдуми, щоб ратифікувати те, що популістські лідери вже обрали як справжнє питання, яке люди повинні схвалювати чи несхвалювати, щоб відновити свою втрачену ідентичність [117]. Народна участь має замінити дію представницьких установ. Однак, слід зазначити, що популізм не обов'язково є прерогативою популістських лідерів чи партій, а радше стратегією, яку можуть прийняти основні політичні групи. Наприклад, обіцянка Девіда Кемерона провести британський референдум щодо Brexit під час кампанії 2014 року, щоб гарантувати його перемогу в 2015 році, була класифікована як популістський акт, здійснений непопулістським лідером.

Іншим прикладом є референдум, що відбувся 5 липня 2015 року в Греції, на якому перемогла «ні» європейській програмі фінансової допомоги. Прем'єр-міністр Алексіс Ципрас, лідер «Сірізи», сприяв проведенню референдуму, продовжуючи обговорювати пакети заходів жорсткої економії для Греції. А. Ципрас виступав проти виходу з ЄС, але дозволив проведення референдуму,

оскільки не вірив, що всенародне обговорення дасть такі результати. Народ Греції не усвідомлював, що угоди щодо плану порятунку вже були на столі переговорів з Трійкою і що альтернативою заходам жорсткої економії був Grexit. Ті, хто голосував проти заходів, не обов'язково підтримували ідею виходу Греції з ЄС. Отже, це очевидний випадок, коли надмірне спрощення питання під час референдуму може призвести до результатів, які суперечать волі людей і загрожують майбутньому ЄС. У будь-якому випадку, стратегічне використання плебісцитарної демократії в ЄС для отримання популярності та влади є темою дослідження, яка вимагає подальшого вивчення.

Нарешті, популізм ґрунтується на обіцянках порятунку моралі. Моралізування політичного дискурсу та ідея відновлення гідності, втраченої або поставленої під загрозу корумпованими чи помилковими політиками, виправдовують заміну інституцій і процедур закликами до людей приймати загальні рішення щодо часто складних і багатогранних проблем. Мюллер (2016) добре описує різницю між «участю» та «використанням референдумів» для схвалення заздалегідь визначених ідей, які не завжди відображають складність вирішення політичної проблеми.

«Популізм» – поняття суперечливе. «У європейських політичних партіях популізм є відповідальним за дебати про міграцію та ксенофобію», – зазначають К. Мад та К. Кальтвассер. Популізм часто подають у негативному світлі, як опозиційні погляди. Автори визначають популізм як політичну стратегію. Наше дослідження має на меті проаналізувати євроскептичні партії в цих термінах. Наприклад, це допоможе зрозуміти, як і чому деякі партії використовують питання міграції як основний партійний наратив у протистоянні політиці ЄС [116].

К. Мад та К. Кальтвассер називають популізм також «тонкоцентричною ідеологією». Це означає, що популізм може приймати різні форми залежно від фокусу. Зазначається, що «популізм рідко існує в чистому вигляді і може мати

кілька центрів сили». Вони дійшли висновку, що «популізм — це акт розчарування з боку політичних лідерів і людей зі спільною ідеологією». Таку позицію можна знайти, приміром, в Нідерландах серед правих популістських партій (PVV, FvD, JA21), з іншого боку, «ліві популісти більше зосереджуються на економіці, ніж праві популістські партії». Автори стверджують, що популісти досягли великих успіхів у Європі, оскільки їх партійна система дозволяє популізму з'являтися в різних формах.

Крім того, автори дійшли висновку, що «популісти стають все більш євроскептичними». Те, що популісти включають у свій набір ідей, дуже залежить від контексту, в якому рух або партія виникають і розвиваються». Криза сформувала і формує популістські та євроскептичні наративи. І незалежно від своєї ідеологічної позиції, популістські партії збігаються у своїй євроскептичній орієнтації.

У 1969 році конференція в Лондонській школі економіки призвела до випуску тома за редакцією Гіти Йонеску та Ернеста Геллнера, у якому вчені з різними академічними просвітами звернулися до цієї теми. Один із головних висновків: неможливо було придумати визначення популізму, з яким би всі погодилися. Приблизно через десять років Маргарет Канован дійшла подібного висновку. Однак, на рубежі тисячоліть можна було спостерігати зміни. Хоча розбіжності переважали, багато вчених на цьому етапі сприймали популізм як набір ідей, згідно з якими «доброчесних людей» експлуатує, нехтує або зраджує «корумпована еліта». Згідно з широко поширеним визначенням Каса Мада [116], популізм можна розглядати як «ідеологію, яка вважає суспільство остаточно розділеним на дві однорідні та антагоністичні групи, «чисті люди» проти «корумпованої еліти», і яка стверджує, що політика має бути вираженням загальної волі народу» [116]. Хоча вчені розходяться в думках щодо того, чи слід розуміти популізм як ідеологію, дискурс, стиль, рамку або твердження, багато хто поділяє точку зору, що популізм є повідомленням або набором ідей, які

обертаються навколо нормативного розрізнення та антагоністичних відносин між «хорошими людьми» та «злою елітою».

Альтернативні підходи до популізму часто надихаються роботами Е. Лаклу. На думку філософа, популізм не слід розглядати як рису окремих політичних акторів, а скоріше як логіку політичної мобілізації, зосереджену на дихотомії між людьми (дискурсивно сконструйованими через «ланцюжок еквівалентності») і тими, хто перебуває при владі. Іншими словами, значення популізму можна знайти «в певному способі артикуляції будь-якого соціального, політичного чи ідеологічного змісту» [94].

Насправді, Е. Лаклу заходить так далеко, що стверджує, що популізм є центральною логікою всіх політичних сил. Якщо зайти так далеко, підхід можна критикувати за зниження корисності концепції для емпіричного застосування, зокрема, якщо метою є розрізнення політичних акторів і типів поведінки.

Суттєвий внесок у дослідження впливу популізму на позитивну динаміку євроскептицизму досліджував авторський союз П. Норріс та Р. Інглгарта. На думку учених, сцена для сучасного популізму була закладена, коли довготривалі соціоструктурні зміни в суспільстві призвели до тихої революції культурних цінностей. Цей зсув до більш ліберальних і космополітичних цінностей викликав негативну реакцію консерваторів, прикрашену авторитаризмом (те, що автори називають «авторитарним рефлексом») [118]. Зрештою, ті, хто відчуває себе покинутим, починають відступати та підтримувати авторитарно-популістські партії та лідерів. До честі П. Норріс та Р. Інглгарт визнають, що існують інші фактори, які сприяють зростанню популістів, включаючи інституційний контекст [118], але деякі фактори залишаються недостатньо вивченими, наприклад, стратегічна нездатність основних партій відбити цих нових конкурентів. Тим не менш, їх артикуляція та захист аргументу про культурну негативну реакцію є центральним внеском їхньої книги – «Чуйний союз:

національні вибори та європейське врядування» (2019) - та потужною критикою пояснення суто економічних труднощів популізму.

Другий внесок цієї книги полягає в розвитку концепції авторитарного популізму, спираючись на ширшу наукову популістичну літературу, яка часто розглядає «популізм як тонкоцентровану ідеологію, яка вважає суспільство остаточно розділеним на два однорідні та антагоністичні табори, «чисті люди» проти «корупціонера», і яка стверджує, що політика має бути вираженням загальної волі народу». Подібним чином, для П. Норріс та Р. Інглгарта, популізм сам по собі є політичною риторикою, яка «кидає виклик законній владі «істеблішменту» [118]. Популісти далі стверджують, що «єдиним законним джерелом політичної та моральної влади в демократії є «народ». Авторитарний, напівавторитарний популізм посиляється на цінності безпеки, конформізму та покори. Як чітко пояснює твіттер-акаунт Дональда Трампа, першочерговим завданням є визначення, ким є «люди», і це, безумовно, виключає еліти будь-якого роду. Важливо, що автори трактують авторитарний популізм як шкалу, а не бінарний вибір, тому партії (і виборці) можуть бути більш-менш авторитарними чи лібертаріанськими, популістськими чи плюралістичними.

Сильною стороною цього дослідження є систематичне й ретельне емпіричне вивчення тези про культурну реакцію. Учені зосереджують увагу, зокрема, на довгострокових змінах цінностей у післявоєнній Європі та Америці, де з кожним наступним поколінням цінності в соціально-ліберальному масштабі підвищуються. Отримані за допомогою факторного аналізу показники авторитаризму/лібертаріанства є інтуїтивно зрозумілими та переконливими. Використовуючи дані спостережень, П. Норріс та Р. Інглхарт знаходять, що «довгострокова траєкторія культурної еволюції продовжувала рухати західні культури в більш соціально ліберальному напрямку» і що ця «тиха революція» сприяла серйозній культурній негативній реакції, викликаній міжвоєнним

поколінням і поколіннями бебі-бумерів. Відмінності між поколіннями виявляються важливою частиною головоломки розвитку популізму [118].

Автори також розглядають економічні питання, виявляючи, що економічні невдоволення більш тісно пов'язані з популізмом (недовірою до політиків), ніж з авторитаризмом. Але саме тут стає найбільш очевидним, що наявні дані спостережень не дозволяють прямо перевірити причинно-наслідковий напрям (чи погані суб'єктивні економічні умови спричиняють недовіру, чи недовіра спричиняє погану суб'єктивну економіку?). Експерименти опитування, подібні до досліджень, проведених К. Де Фріз та К. Шнайдер, до яких ми зверталися у попередньому підрозділі. Подібним чином зв'язки між антимиграційними настроями та авторитарними цінностями важко розплутати, використовуючи ці дані. Тим не менш, емпірична робота ретельно документує взаємозв'язки між змінами цінностей, економічними невдоволеннями та авторитарним поворотом населення, що сприяє нашому розумінню ціннісних змін, що лежать в основі зростання популізму.

Автори замикають цикл, пояснюючи, як культурна негативна реакція призводить до збільшення голосів за авторитарні популістські партії. Ключовим внеском тут є ідентифікація цих сторін, але це складно, враховуючи наявні дані. Їхнє визначення мінімального популізму зосереджується на тому, що демократична влада походить лише від народу, а еліти істеблішменту є «корумпованими, недосяжними та корисливими». Авторитаризм протиставляється лібертаріанству. Тут автори використовують наявні дані, насамперед, опитування експертів Chapel Hill Expert Survey. Але, як зазначають автори, ані експертне опитування Chapel Hill, ані Comparative Manifesto Project не вимірюють концепцію «народ-влада», тому вони змушені покладатися лише на показники помітності корупції та антиелітарної риторики. Таким чином, через проблеми з даними, оцінка авторитарних популістських партій не така чиста, як їх вимірювання авторитарного популізму серед окремих людей. Зважаючи на це,

фактично визначені партії здебільшого відповідають «тесту на око» навіть із цими вимірюваннями, і, крім того, це піднімає прапор для майбутніх досліджень, щоб більш чітко виміряти та визначити популізм у риторичі політичних партій.

Визначаючи підтримку авторитарних популістських партій, П. Норріс та Р. Інглхарт знаходять цікаві відмінності поколінь. У той час як старше міжвоєнне покоління, швидше за все, підтримуватиме більш авторитарні партії, саме міленіали більше схильні підтримувати популістів (тобто партії, які наголошують на антикорупційних і антиелітарних ідеях). Тут розрив між поколіннями стає вирішальним, оскільки старші покоління мають величезний вплив на самі вибори, і ці відмінності між поколіннями мають величезний вплив як у випадку Д. Трампа з Америкою, так і у випадку Brexit.

Робота П. Норріс та Р. Інглхарта охоплює стільки теоретичних та емпіричних даних, що викликає ще більше питань. Наприклад, як працює теорія культурної реакції в державах з дуже однорідним населенням або в державах з кількома етнічними меншинами? Ці різні середовища, такі як частини Східної Європи, можуть змінити динаміку для популістів своєю риторикою «ми проти них». Подібним чином, як працює теорія культурної негативної реакції, повертаючись до попередніх періодів популізму? Іншими словами, чи унікальна тут задокументована тиха революція цінностей між нинішніми поколіннями? Частково це питання виникає через дискусію про євроскептицизм, що точиться в Європі. Для багатьох у Східній Європі, наприклад у Польщі, проблема полягає саме в ліберальній частині ліберальної демократії, а ЄС розглядається як провісник цих цінностей.

Протягом свого існування як міжнародної організації ЄС стикався з численними кризами, останніми з яких стала криза євро 2008 року, імміграційна криза 2015 року та, здавалося б, нескінченна криза Brexit. Покладаючи частину провини на авторитарних популістів, П. Норріс та Р. Інглхарт завершують свою роботу, засуджуючи ерозію громадянської культури, від довіри до уряду до

нетерпимості [118]. Сама катастрофа Brexit з усією супутньою невизначеністю та нестабільністю проливає світло на те, що може статися, коли інституції та основні партії не зможуть протистояти зусиллям євроскептиків-популістів. Однак є місця, де партії та уряди були відносно успішними, утримуючи популістів від виконання їхніх євроскептичних, а в деяких випадках антиліберальних програм демократії. Ця книга допомагає нам зрозуміти, чи витримають цю бурю національні уряди, головні партії та сам ЄС, і як саме.

Отже, популізм у європейському контексті зазвичай асоціюється з політичними партіями, включаючи партії, такі як італійський Рух п'яти зірок (M5S) та іспанський Podemos, які люблять представляти себе як «рухи», щоб підкреслити свою передбачувану близькість до «народу». Кілька досліджень визначають політичні партії, які можна класифікувати як «популістських партій» через видатність і послідовність популізму в їхніх дискурсах.

Однак, є багато граничних випадків популізму. Партії можуть виражати популізм у меншій чи більшій мірі, і, враховуючи, що популізм нібито легше прийняти та відкинути, ніж більш конкретні політичні позиції, вони можуть не залишатися популістськими з часом. Кілька досліджень, таким чином, використовують «градусний» підхід і вимірюють рівні популізму серед популістських партій і політиків за допомогою контент-аналізу або опитувань серед політиків. Декілька з цих досліджень показали, що ступінь популізму серед партій можна обґрунтовано та надійно виміряти, і підтвердили, що існує чимало прикордонних випадків: партії, які певною мірою висловлюють популістські меседжі, але не наголошують на цьому сильно.

До цього часу ми знаємо лише відносно мало про фактори, які підживлюють або зменшують ступінь популізму серед партій. Відповідно до перевернутої U-кривої, очевидно, що – принаймні в Західній Європі – саме лівий-правий радикалізм партії визначає, наскільки вона є популістською. Іншими словами: як ліві, так і праві радикальні партії частіше використовують популізм. Розмір

партії, чи перебуває вона в уряді, чи в опозиції, і те, чи зазнала вона виборчих втрат, не має великого значення, якщо контролювати їхній радикалізм.

Оцінюючи не популізм, а антиелітарну помітність, можна дійти висновку, що ліві радикали та ГАН (традиційно-авторитарно-націоналістичні) партії, зокрема, критикують еліти. Важливо підкреслити, що цей зв'язок між популізмом і радикалізмом може не існувати в інших частинах світу та, власне, у самій Європі. Внаслідок різних історичних траєкторій партійних систем у Центральній та Східній Європі, наприклад, багато популістських партій тут не визначаються радикальними правими чи лівими ідеологіями.

Чим тоді пояснити успіх цих партій? Багато подій, ймовірно, зіграли важливу роль: глобалізація та її видимі наслідки, зміна медіа-ландшафту та рівень корупції є одними з загальніших пояснювальних умов. За деякими винятками, економічні та політичні кризи сприяють зростанню популізму. Коли справа доходить до пояснення міжнародних відмінностей, очевидно, що популістські партії є найбільш успішними, коли відомі партії вважаються невідповідними або корумпованими, а популістські суперники пожинають плоди, представляючи себе надійними альтернативами. Що стосується баз голосування популістських партій, дослідження показують, що електорати різних типів популістських партій мають дуже мало спільного – швидше за все тому, що ідеології різних лівих і правих популістів принципово відрізняються одна від одної. Єдина риса, яку, здається, поділяють виборці-популісти, полягає в тому, що вони мають низький бал за таку особистісну рису, як «приязність», і те, що вони дотримуються сильних популістських настроїв.

Вплив популістських партій є темою багатьох досліджень. Комунікологи оцінили, наскільки популістські повідомлення впливають на громадську думку. Тих, хто підтримує популістів, впливають повідомлення, які регулярно висловлюються цими партіями. Крім того, дискусії в ЗМІ стали дещо більш популістськими в результаті успіху популістських партій. Коли мова йде про

мейнстрімні партії, вплив з точки зору посилення популістського дискурсу здається обмеженим. Мейнстрімні партії не стали більш популістськими в результаті зростаючих успіхів на виборах їхніх суперників-популістів. Різні дослідження також оцінювали, як стійкі популістські партії знаходяться в уряді, і який їхній вплив на ліберальну демократію. Останнє питання залишається яблуком розбрату, хоча це частково пов'язано з концептуальними розбіжностями.

Дослідження популізму як ставлення громадян є відносним. Популізм також можна виміряти на масовому рівні. Перші дослідження вимірювали популізм за допомогою шкали, яка складалася з різних пунктів, таких як «Я хотів би, щоб мене представляв громадянин, а не профільний політик» і «Політики в парламенті повинні слідувати волі народу». Пізніші дослідження більш глибоко зосередилися на питаннях, що стосуються валідності. Це стосується таких питань, як те, чи вимірює шкала один або кілька базових вимірів; якою мірою це ставлення можна відрізнити від інших показників невдоволення; і якою мірою ці заходи можуть бути застосовані в різних випадках і з часом.

Ми знаємо відносно мало про коріння таких популістських настроїв. Зосереджуючись на бельгійському контексті, дослідники виявили, що популізм як ставлення є в основному наслідком «деклінізму» (тобто відчуття, що суспільство занепадає і людина не в змозі відповідати новим викликам) і «відносної депривації» (тобто відчуття приналежності до групи людей, до якої ставляться несправедливо). У зв'язку з цим постає питання про те, наскільки чиясь особистість впливає на ступінь популізму. Інше дослідження було зосереджено на особистісних рисах «Великої п'ятірки» та виявило, що вплив рис особистості на популізм відрізняється в різних країнах: немає жодної риси, яка б послідовно передбачала чийсь ступінь популізму в різних випадках. Дослідження популістських настроїв у Швейцарії показало, що в цій країні популістські настрої найсильніші серед правих громадян. Вони стверджували,

що це, ймовірно, пов'язано з контекстними факторами (відсутністю тривалої економічної кризи, широко поширеною політикою ідентичності та широкою мобілізацією праворадикальних партій).

Цікаво, що ми знаємо більше про наслідки популістського ставлення. А. Акерман з колегами продемонстрували, що в Нідерландах люди з популістськими настроями частіше голосуватимуть за популістські партії, що знаходяться радикально ліворуч (Соціалістична партія) і праворуч (Партія свободи) [25]. Оцінюючи дані опитування в дев'яти країнах, можна підтвердити цей зв'язок між популістським ставленням і підтримкою популістської партії. Показано, що популістські настрої є унікальними та відрізняються від більш базових почуттів протесту чи невдоволення, що свідчить про те, що прихильники популістської партії – яких досі часто зображують як необізнаних виборців протесту – насправді мають конкретні уявлення про функціонування демократії, які важливі для розуміння їхньої політичної поведінки. Більше того, автори показали, що популістське ставлення може навіть передбачити підтримку популістської партії, ідеологія приймаючої сторони якої не відповідає власним політичним установам людини.

Люди з популістськими настроями підтримують референдуми, і що вони з більшою ймовірністю проголосують «ні» під час референдуму, незалежно від того, які їхні партійні переваги. Н. Шпірінг й А. Заслове припустили, що популізм може пояснити гендерний розрив у голосуванні за популістські партії: популістське ставлення нібито відвертає жінок від голосування за популістські радикальні ліві та праві [143].

Коли йдеться про дослідження популізму та євроскептицизму з точки зору їх взаємодій, література про євроскептицизм є більш розвиненою у визначенні різних вимірів суспільного євроскептицизму та відстеженні його коріння та взаємодії з іншими політичними позиціями. Тим не менш, дослідження в обох сферах показали, що популістське та євроскептичне ставлення має значення, що

стосується політичної поведінки, зокрема вибору. Також є схожість у плані методології. Що стосується популізму та євроскептицизму серед виборців, науковці використовують «ступеневий» підхід, щоб оцінити, наскільки громадяни є євроскептиками чи популістами. В обох галузях науковці оцінювали питання валідності вимірювань, а також теоретичні гіпотези про причини та наслідки дотримання такого ставлення.

Популізм і євроскептицизм легко розглядати як дві сторони однієї медалі. Обидва типowo вказують на почуття образи проти віддалених і нереагуючих еліт, а також неприязнь до недемократичних, складних і непрозорих процедур прийняття рішень. Тому не дивно, що ці два явища, як правило, зустрічаються одночасно як серед політичних партій на «стороні пропозиції», так і серед виборців на «стороні попиту». Проте наш внесок також підкреслив важливі відмінності між двома концепціями. Популізм — це загальний набір уявлень про функціонування демократії, згідно з якими «чесотливий народ» представлений у антагоністичних стосунках із «корумпованою елітою». Євроскептицизм стосується позиції щодо більш конкретного державного устрою (Європейського Союзу) чи проблеми (європейська інтеграція).

Тим не менш, і популізм, і євроскептицизм можуть ґрунтуватися на низці ідеологій. На практиці ми бачимо, що євроскептицизм і популізм сильні серед партій і виборців, близьких до соціально-економічних лівих і соціокультурних правих крайніх кутів ідеологічного спектру. Як популізм, так і євроскептицизм цих політичних акторів та окремих осіб обумовлені їхніми загальнішими ідеологіями. З правого боку еліти ЄС (та національні), зазвичай, критикують за сприяння занепаду національного суверенітету та культури; зліва вони розглядаються як поплічники глобального капіталізму. Водночас наявність різновидів популізму та євроскептицизму означає, що ці два явища не завжди збігаються. Примітно, що не вся опозиція щодо ЄС оформлена в популістській манері.

Розглядаючи окремі блоки наукової літератури про популізм і євроскептицизм, стає зрозуміло, що існує значне збігання. Це не дивно, враховуючи, що більшість популістських партій (та їхніх виборців) є євроскептиками, а багато євроскептичних партій (та їхніх виборців) є популістами. Коли об'єднати обидві напрямки досліджень, вони дають значну інформацію про ідеологічні позиції цих партій та мотивацію їхніх виборців. Враховуючи те, що наукові джерела про популістські настрої є більш новою порівняно з дослідженнями євроскептичних настроїв, ще багато чого потрібно дізнатися про коріння популізму зокрема серед окремих людей.

Водночас дослідницький фокус досліджень популізму, з одного боку, та досліджень євроскептицизму, з іншого, мають тенденцію до розходження. У науковій літературі популізм часто – хоча й не завжди – вважається ключовою ідеологічною чи стратегічною рисою політичних акторів і громадян, тоді як євроскептицизм трактується більше як конкретна політична позиція, яку слід пояснювати з посиланням на ідеологічні позиції, погляди чи риси особистості. Крім того, незважаючи на те, що зв'язок між євроскептицизмом і популізмом зазвичай припускається і згадується, небагато досліджень справді досліджують, як ці два поняття пов'язані та як вони взаємодіють на практиці [124]. Тут є простір для подальших досліджень.

Що також заслуговує на більшу увагу, так це помітність євроскептицизму серед популістських партій та їхніх прихильників. Очевидно, що європейська інтеграція не завжди є ключовою темою для популістських партій, і що їхні прихильники також не можуть бути мотивовані головним чином своєю позицією щодо ЄС. Чи ЄС, на відміну від інших більш близьких до дому питань, таких як безробіття чи імміграція, повинен бути другорядним питанням для популістських партій та їхніх прихильників? Або існують певні умови, за яких популістські партії підвищують актуальність європейської інтеграції та роблять

її основною темою кампанії? І чи існують умови, за яких громадяни вважають ЄС ключовим питанням, що визначає їх (виборчу) поведінку?

Актуальним напрямом для подальших досліджень є також вплив популізму та популістських партій на курс євроінтеграції. Якою мірою євроскептичні популістські партії тягнуть основні партії в більш євроскептичний бік так само, як вони впливають на них щодо інших питань? І які наслідки, зрештою, матиме їх зростання для перебігу процесу євроінтеграції та майбутнього Європейського Союзу? Безумовно, з огляду на рішення Великої Британії покинути ЄС, що демонструє реальну можливість країн вийти з блоку замість того, щоб приєднатися до нього, такі запитання здаються актуальнішими, ніж будь-коли раніше.

Загалом, окрім досягнутого теоретичного та емпіричного прогресу, дослідження, присвячені аналізу взаємозв'язків популізму та євроскептицизму, пропонують рекомендаційні поради для європейських лідерів, починаючи від більшої прозорості у виробленні європейської політики до більш гнучкого Союзу й закінчуючи зменшенням глибинних причин популізму, таких як нерівність. Дослідники наводять докази, що демонструють, що виборці ЄС хочуть більше демократії (тобто референдумів) і більшого акценту на мирі і безпеці по відношенню до економічного зростання. Крім того, виборці по всій Європі підтримують реформи єврозони, що свідчить про те, що політики ЄС можуть задовольнити деяких скептиків політики/режиму за допомогою реформ. Окремі висновки вказують на необхідність ще більш активного просування діяльності ЄС національними урядами та урядом ЄС, щоб посилити зв'язок між виборцями та політиками.

Вище проаналізовані наукові позиції розглядають деякі з найбільших тем сучасної європейської політики, зокрема зростання авторитарного популізму, євроскептицизму та легітимності ЄС. Крім того, вони пропонують зрозуміти, як провідні партійні актори можуть повернути деяких незадоволених виборців,

продемонструвавши чуйність. Те, чи зможуть національні мейнстрімні політичні актори це зробити, постійно борючись проти євроскептичних авторитарних популістів, визначатиме європейську політику та європейську інтеграцію в наступному десятилітті.

Наш підхід до аналізу еволюції євроскептицизму вирізняється більш широким розумінням його трактування (глобальне протистояння об'єднаних Європі), що дозволяє відслідкувати траєкторію його зародження з 1950-х років і заперечити суто британське «коріння» походження. Крізь всю власну історію євроскептицизм спирається на популізм як інструмент популяризації та поширення, ключовим каналом для чого виступають засоби масової інформації.

Висновки до розділу 2

Розуміння змісту євроскептицизму представниками західної політології, його історичної динаміки та інструментального забезпечення дозволяє виявити його сильні та слабкі сторони, що, у свою чергу, може допомогти у формуванні дієвих практично орієнтованих наукових підходів по подоланню загроз, які несе євроскептицизм об'єднаних Європі.

Серед фундаментальних типологій євроскептицизму в академічній науці західного світу нами проаналізовано розробки П. Тагарта та А. Щербяка («жорсткий» та «м'який» євроскептицизм), П. Копецького та К. Муда («дифузна» та «специфічна» підтримка європейської інтеграції), С. Васілопулу (тривимірна типологія: принцип, практика, майбутнє), а також аналітичні моделі євроскептицизму, розроблені Л. Хуге та Г. Марксом (партійний та громадський євроскептицизм), С. Леконте (вплив євроскептицизму на міжнародні відносини) К. Де Фріз (еталонна модель) тощо. Аналіз відповідних напрацювань розкриває комплексний характер євроскептицизму та потребу його дослідження в динаміці в силу ускладнення його внутрішніх процесів та зовнішніх чинників впливу.

Дослідження наукових робіт, присвячених вивченню еволюції євроскептицизму як суспільно-політичного феномену, дозволяє зробити висновок, що його витoki мають значно глибше коріння, ніж зазвичай прийнято вважати. Перші прояви євроскептичних настроїв – за умови прийняття до уваги більш широкого підходу – можна відстежити з 1950-х років. Крім того, детальний аналіз наявної дослідної інформації допомагає опротестувати ідею походження євроскептицизму суто з британської політичної традиції.

Популізм трактується нами як один із універсальних політичних інструментів, яким сьогодні активно послуговуються євроскептичні партії для просування антиінтеграційних наративів. Популізм та євроскептицизм не завжди ідуть разом. Перший використовується політичними акторами багатовекторно. Другий у більшості випадків спирається на «загравання» з народом у спільному протистоянні «неефективним» політичним елітам.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНА ПРАКТИКА ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В НОВІТНІХ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

3.1 Євроскептицизм у партійній діяльності Західної Європи

Політичні партії євроскептичного спрямування присутні як у політичних системах окремих держав-членів ЄС, так і на рівні самого міжнародного утворення. Динаміка останніх тридцяти років демонструє неухильне зростання кількості депутатських мандатів, які отримують євроскептичні політичні сили і в національних парламентах, і в Європейському парламенті.

Щоправда, як показало наше дослідження історичної ретроспекції євроскептицизму, цей феномен присутній у політичному полі Європи чи не сто років поспіль з різними детермінантами та специфічними проявами. І радше демонструє наболілу публічну повістку, аніж нову небезпечну тенденцію. Еволюція євроскептицизму доводить демократичний характер ЄС, його плюралізм і відкритість різним, навіть суперечливим, суспільно-політичним позиціям. «Заграючи» з виборцем політичні партії, що не цураються популізму, виходять в авангард. І популізм стає максимально ефективним інструментом у політичній боротьбі.

Об'єктивність дослідження вимагає рівнозначної уваги з нашого боку як до євроскептичних партій національного рівня, так і загальноєвропейського. Тож, проаналізуємо більш детально обидва ці виміри.

Євроскептичні політичні партії в державах-членах ЄС.

Євроскептичні політичні партії в Європі, які є політично різноманітними за своєю природою, зростають із своїм дестабілізуючим впливом на європейський проєкт. Незважаючи на те, що їхні політичні орієнтації можуть відрізнятися, усі

вони виступають проти європейської інтеграції, зазвичай, користуючись зростаючим розчаруванням у ЄС і намагаючись розвалити блок, що слабшає через партійну євроскептичну риторику. Таким чином, євроскептицизм очевидний у партійних системах майже всіх держав-членів, де євроскептичні партії можна класифікувати за чотирма групами.

Ультраправі партії включають Національне об'єднання (колишній Національний фронт) у Франції, Північну лігу в Італії, Голландську партію свободи та Партію свободи Австрії в Західній Європі. Інші приклади ультраправих євроскептичних партій включають Золоту Зорю в Греції, Йоббік в Угорщині, Світанок прямої демократії в Чехії та АТАКА в Болгарії. Незважаючи на неоднорідність цих партій, вони, зазвичай, поділяють ксенофобні тенденції, антиімміграційну та антиєвропейську програму та приймають підхід проти ЄС.

По-друге, по всій Європі також є праві партії. Серед них Партія незалежності Сполученого Королівства (UKIP) у Британії (також має деякі ультраправі тони), Альтернатива для Німеччини (AfD) у Німеччині, Шведські демократи, Датська народна партія, Партія фінів у Фінляндії, Фламандська партія в Бельгії, Фідес в Угорщині, Партія права і справедливості в Польщі та Словацька національна партія. Ці партії виступають проти будь-яких інтеграційних рухів на європейському рівні та будь-яких ідей дедалі тіснішого Союзу. Скоріше вони вважають ЄС загрозою своїй національній незалежності та суверенітету. Ці партії підтримують повернення до національної валюти, прикордонний контроль і припинення свободи пересування. Вони навіть вимагають вийти з членства, якщо їхні вимоги не будуть виконані.

Третя – консервативні партії, до складу яких входять переважно члени Європейських консерваторів і реформістів (ЄКР) у ЄП. Найвидатніші приклади включають Британську консервативну партію, Нідерландський християнський союз, Латвійський національний альянс і Громадянську демократичну партію в

Чеській Республіці. Ці консервативні партії виступають проти зміцнення Європи та більш інтеграційних рухів, особливо у монетарній та міграційній сферах.

Остання група включає ліві євроскептичні (а також екологічні) партії, включаючи Ліву партію (Die Linke) в Німеччині, Сірізу в Греції, Соціалістичну партію в Нідерландах і Рух п'яти зірок в Італії. Вони глибоко критикують ЄС переважно з антикапіталістичної точки зору, маючи на увазі поточне економічне управління ЄС. Вони проти управління Єврозоною, лібералізації торгівлі та політики єдиного ринку ЄС. Зелені іноді приєднуються до цієї коаліції.

Очевидно, що євроскептичні партії існують майже в усіх державах-членах, незалежно від їхнього статусу як члена-засновника чи нового, більш-менш демократичного, багатого чи бідного, великого чи малого. Крім того, євроскептицизм став помітним не лише в маргінальних чи протестних партіях, а й у відомих партіях, які є або «партіями уряду, або партіями, які намагалися рекламувати себе як гідні підтримки через свою близькість до урядових партій» [158, с. 368]. У цьому сенсі існування євроскептичних політичних партій в урядах деяких держав-членів доводить, що євроскептицизм є вбудованим у політику. Поширення євроскептицизму в правлячих політичних партіях посилює настрої проти ЄС.

Італія є одним із найяскравіших прикладів. Як один із членів-засновників європейської інтеграції, Італія бореться з настроями проти ЄС, які були втілені в коаліційних урядах двох євроскептичних партій, тобто Руху п'яти зірок і Ліги. У Нідерландах коаліційний уряд має сильну євроскептичну партію, тобто Християнський союз з його критичним ставленням до ЄС. Євроскептична хвиля також зростає в інших членах-засновниках, тобто у Франції та Німеччині, де ультраправі партії рухаються до альянсу через партнерство між Національним об'єднанням та Альтернативою для Німеччини як двома провідними євроскептичними силами відповідно. Консервативна партія, правляча партія Сполученого Королівства, є однією з найсильніших євроскептичних партій на

континенті. Коріння британського євроскептицизму сягає антиринкових рухів Консервативної партії 1980-х років. Відтоді партія підтримувала це питання живим і зрештою відкрила шлях для процесу Brexit, який є лише результатом євроскептицизму, вбудованого в британський політичний дискурс, який наголошує на притаманній Великій Британії відмінності, відокремленості та неоднорідності від решти ЄС. Цей політичний дискурс, який виник із партійної політики, також підтримується та (відтворюється) серед британського населення, що свідчить про те, що громадська думка також стала основою для прийняття рішення про вихід з ЄС на референдумі. Використовуючи ці настрої, нові євроскептичні сили також зростають у країні, де UKIP вже здобула національну популярність через своє критичне ставлення до Європи. Нещодавно створена партія Brexit є ще одним свідченням сильних настроїв проти ЄС у Великій Британії. Таким чином, євроскептицизм надихнув як маргінальні антиєвропейські партії, наприклад UKIP і мейнстрім, так і проєвропейські політичні партії, тобто Консервативну партію та Ліберал-демократів. За таких умов можна стверджувати, що, незважаючи на понад сорок років членства, потужний і стійкий євроскептицизм міг укорінитися як у британській партійній політиці, так і в суспільстві.

В Австрії Партія свободи Австрії, яка є партнером правління коаліції, є сильною євроскептичною партією та виступає проти будь-яких форм дедалі тіснішого Союзу. Данією також керує коаліційний уряд, а м'яка євроскептична партія Ліберальний альянс бере участь у коаліційному уряді. Що ще важливіше, на тлі зростаючих настроїв проти ЄС міністром закордонних справ Данії призначено відвертого євроскептика з Ліберального альянсу. Нинішній трипартійний коаліційний уряд у Фінляндії включає м'яку євроскептичну блакитну реформу. Колишній грецький коаліційний уряд складався з євроскептичних партій «Сіріза» та «Незалежні греки», хоча антиєвроскептицизм «Сірізи» змінився після приходу партії до влади. Подібним чином нинішній уряд

Угорщини складається з різко націоналістичного Угорського громадянського альянсу (Фідес) і Християнсько-демократичної народної партії під керівництвом В. Орбана, який є одним з найвидатніших євроскептичних політичних діячів у Європі. З іншого боку, у Польщі Право і Справедливість, як євроскептична, неліберальна та авторитарна влада, керує країною в коаліційному уряді разом з іншою євроскептичною партією, Єдиною Польщею. У латвійському коаліційному уряді «За людяну Латвію» (KPV-LV), як євроскептична партія країни, поряд із правопопулістським Національним Альянсом, стала представником критичних поглядів проти ЄС.

Наведені вище приклади показують, що існування відомих євроскептичних партій з їхньою національною та європейською репутацією та здатністю змінювати курс національної та європейської політики поширило євроскептицизм у всю Європу. Таким чином, партійний євроскептицизм набув широкого розповсюдження в Європі зі збільшенням кількості політичних партій, які скептично чи критично ставляться до європейської інтеграції [157].

Євроскептичні політичні партії в Європарламенті.

Євроскептицизм став мейнстрімом не лише в національній партійній політиці, а й у Європейському парламенті (ЄП). Перш за все, зростання євроскептичних партій в окремих державах-членах призвело до того, що кількість незгодних голосів у ЄП значно зросла як після виборів 2014, так і 2019 років. Після виборів до ЄП у травні 2014 року, які стали переломною точкою для євроскептичних партій у ЄП, і праві, і ліві євроскептичні партії збільшили кількість місць, що, у свою чергу, призвело до зменшення частки більшості історично проєвропейських груп. Кількість місць у двох із трьох проєвропейських груп (ЄНП та АЛДЕ) зменшилася після виборів 2014 року, хоча вони все ще мають більшість. ЄНП скоротила кількість місць до 221 після виборів до ЄП 2014 року. Це на 6,6% менше для ЄЄП порівняно із загальною кількістю місць у ЄП після результатів виборів 2009 року. З іншого боку, як одна

з найбільш скептично налаштованих політичних груп у ЄП, Альянс консерваторів та реформістів у Європі (ECR) збільшив кількість місць з 55 до 70, що становить 1,83% збільшення в загальній кількості місць в ЄП.

Таблиця 3. Частка голосів за та проти ЄС у Європейському парламенті

Рік	Загальна кількість	Проти ЄС %	За ЄС %	Не визначилися
1994	567	25,05	70,19	4,76
1999	626	24,61	73,96	1,44
2004	732	20,08	75,35	3,96
2009	736	24,05	72,42	3,53
2014	751	29,29	63,78	6,92
2019	751	33,29	59,12	7,59

Вибори до Європарламенту 2019 року підтвердили результати виборів 2014 року. Відповідно, євроскептичні політичні партії відзначили успіхи та збільшили свою загальну силу. Після виборів проєвропейська велика коаліція головних центристських партій (правоцентристська ЄНП і лівоцентристська Партія європейських соціалістів (S&D), яка мала більшість місць у ЄП після перших виборів у 1979 році, втратила свій привілейований статус.

Відповідно, серед проєвропейських груп ЄНП отримала 182 місця, S&D - 154 місця, а Оновити Європу, заснована 20 червня 2019 року як наступниця АЛДЕ, - 108 місць. Серед інших, які більш критично та скептично налаштовані щодо ЄС, Альянс консерваторів та реформістів у Європі ECR здобув 62 місця, Зелені — Європейський вільний альянс (Greens-EFA) - 74 місця, Ідентичність і демократія, запущена 13 червня 2019 року, - 73 місця.

Нижче наведемо результати виборів до ЄП у 2024 року. Варто пам'ятати, що у зв'язку з виходом Великої Британії зі складу ЄС, кількість місць у ЄП скоротилася до 720.

Таблиця 4. Результати виборів до ЄП у 2024 році

Партія	Кількість місць
Європейська народна партія	188
Прогресивний альянс соціалістів і демократів	136
Європейські консерватори та реформісти	84
Альянс лібералів і демократів за Європу	76
Ідентичність і демократія	57
Зелені — Європейський вільний альянс	54
Ліві в Європейському парламенті — ЄОЛ/ЛЗП	39
Незалежні	45
Інші	41

Як видно із вище наведеної Таблиці 4., провідною тенденцією виборів до ЄП 2024 року стали праві сили. Їхні представники - від поміркованих до радикальних - стали безумовними переможцями виборів.

По-перше, перемога популізму — це перемога правих популістів, особливо завдяки допомозі тих, хто отримав найбільші результати в Національному

об'єднанні у Франції, Лізі в Італії. Вони також могли б отримати хороші результати в Іспанії, Німеччині, Австрії та Бельгії та отримати місця в ЄП. Однак, ліві популістські партії втратили свій імпульс 2014 року і значно постраждали на виборах. По-друге, успіх правих євроскептичних партій прийшов із трансформацією їхніх євроскептичних позицій з радикальної позиції до більш реформістської риторики.

Отже, євроскептицизм політичних партій залежить від ідеології, політичних, соціальних та економічних обставин і різниці між внутрішньою та зовнішньою політикою. Отже, участь євроскептиків може залежати від податливості та/або адаптації до ситуації. Євроскептичні партії, як правило, займають більш м'яку позицію і не виступають проти ідеї євроінтеграції як такої.

Проте, так чи інакше вони виступають проти її матеріалізації. Ці партії, які відмовляються від євроінтеграції, займають більш жорстку позицію та виступають проти як ідеї, так і реалізації. Радикальні ліві партії виникли через їх інституціоналізацію, що призвело до різноманітності всередині партійної родини від традиційних комуністів до соціальних популістів. Аналітична класифікація партійного євроскептицизму включає категорії ревізіоністів, реформістів, градуалістів, максималістів, мінімалістів і відмовників. Категорія ревізіоністів обирає повернення до статусу-кво до ухвалення основного договору/рішення ЄС, тоді як реформісти бажають змінити один або кілька існуючих інститутів та/або практики ЄС. Євроскептичні градуалісти формально підтримують процес європейської інтеграції, хоча й меншими темпами та з більшою обережністю. Максималісти виступають за якнайшвидше переміщення існуючого процесу до вищих рівнів інтеграції, тоді як мінімалісти схильні приймати статус-кво, але виступають проти подальшої інтеграції. Нарешті, сторони, які виступають проти прийняття рішень, рішуче виступають проти участі в ЄС чи будь-якому з його складових інститутів. У рамках цього способу інтерпретації домінуючі види євроскептицизму серед прихильників Brexit у лавах британських консерваторів

та менших політичних акторів (наприклад, UKIP) можуть бути розташовані на траєкторії між позицією відмови та максималістською позицією, яка обирає вихід з ЄС разом із найбільш можливими перевагами.

Євроскептицизм є дуже актуальним поняттям у дослідженні лівого і навіть правого популізму. Ліві євроскептики схильні розглядати європейську інтеграцію як проєкт, втілений на неоліберальній основі глобалізованого капіталізму. Тим часом, дві найважливіші сфери для правих євроскептиків у Європі: (а) різний ступінь опозиції до імміграції та наполягання на принципі суворих кордонів; (б) захист національного суверенітету від «брюссельського панування». У Центральній та Східній Європі ще в 1990-х роках низка партій (зазвичай правих) почали артикулювати свій євроскептицизм, що зароджувався, відповідно до концепції, згідно з якою ЄС «нав'язує» права меншин ззовні та послаблює національний суверенітет. Після початку міграційної кризи 2015 року євроскептицизм серед деяких консервативних правих партій зазнав якісної трансформації; вони більше не зосереджені на досягненні компромісу щодо умов членства в ЄС, а скоріше плекають амбіції переглянути конфігурацію ЄС (принаймні в окремих сферах політики) і реформувати його існуючі інституції та практики зсередини.

Євроскептичні партії здебільшого звинувачують у проведенні жорстких кампаній. Негативні меседжі, залякування і навіть невічливість відповідають стилю євроскептичних рухів, які часто включають сильний популістський дискурс. Популістська риторика, як правило, відображає більш трансгресивний політичний стиль, наголошуючи на агітації, видовищних акціях, перебільшеннях, розважливих провокаціях і уявному порушенні політичних, соціальних і культурних табу. Популісти часто демонструють відкриту готовність кинути виклик стандартним суспільним нормам, демонструючи погані манери та вносячи в дискусію більш негативний жорсткий тон. Популісти більш конфронтаційні та агресивні та використовують більш негативні та більш

емоційні кампанії. У цьому сенсі для євроскептиків характерні більш жорсткі кампанії. Більшість євроскептичних партій знаходяться на правій (часто радикальній) стороні політичного спектру.

У сьогоdnішньому контексті популізм відображає глибокий цинізм і невдоволення існуючою владою, будь то великий бізнес, банки, транснаціональні корпорації, медіа-експерти, обрані політики та чиновники, інтелектуальна еліта та наукові експерти, а також зарозумілі та привілейовані багаті люди. Водночас для популістів характерна авторитарна перевага особистої влади сильного та харизматичного керівництва, яке сприймається як відображення волі народу. Популісти також віддають перевагу прямим формам мажоритарної демократії для вираження голосу народу через опитування громадської думки, референдуми та плебісцити, а не інституційні системи стримувань і противаг і захисту прав меншин, які вбудовані в процеси представницької демократії.

Зрештою, популістський дискурс зазвичай підкреслює нативізм або ксенофобський націоналізм під «звичайними людьми», припускаючи, що «народ» єдиний і що держави повинні виключати людей з інших країн і культур. Популізм віддає перевагу монокультуралізму перед мультикультуралізмом, національному егоїзму — міжнародній співпраці та допомозі розвитку, закритим кордонам — вільному потоку людей, ідей, праці та капіталу, а традиціоналізму — прогресивним і ліберальним суспільним цінностям.

Сьогодні для класифікації популістських партій в основному використовуються три показники: рейтинги антиеліти за опитуванням експертів Chapel Hill Expert Survey, шкала популістських партій і The PopuList.

Наприклад, шкала, розроблена Р. Інглгартом, об'єднує експертні оцінки партії таких установок і позицій:

- 1) підтримка традиційних соціальних цінностей;
- 2) опозиція ліберальному способу життя;

- 3) пропаганда націоналізму;
- 4) підтримка суворої законності;
- 5) асиміляція для іммігрантів;
- 6) підтримка обмежувальної імміграційної політики;
- 7) протидія розширенню прав етнічних меншин;
- 8) підтримка релігійних принципів у політиці;
- 9) підтримка сільських інтересів [118].

Шкала коливається від 0 до 100, при цьому партії з рейтингом вище 80 класифікуються як популістські.

Популіст — це класифікація, розроблена групою з понад 70 вчених з усієї Європи та всього світу, які визначають політичні групи як крайні праві, крайні ліві та/або євроскептичні. Враховуючи вищезазначене, традиційні та популістські партії ЄС можна приблизно розділити на три групи: ліві, праві та центристські [124].

Сьогодні, на відміну від більшості популістів минулого, партії стверджують, що вони віддані демократії, але такій демократії, в якій суверенітет народу є необмеженим і матеріалізується в образі всемогутнього лідера. Ці риси властиві всім популістам. Однак до 2020 року найбільш вражаючим був їхній помітний прогрес у багатьох країнах. Особливо це було помітно на виборах до Європарламенту 2019 року, коли праві популісти були найчисленнішими та найсильнішими.

Проте, за загальним визнанням, на відміну від Угорщини, Польщі чи Чехії, більшість цих правих популістів не потрапили до владних структур, за винятком Lega Nord в Італії (пізніше відомої як Lega). Ця партія чотири рази була частиною урядових коаліцій, востаннє між 2018 і 2019 роками. Але хоча вони й перебувають в опозиції, праві популістські партії впливають на те, як втілюються політичні вектори реформ. Насправді, кілька противників популізму, як-от Маттео Ренці в Італії між 2014 і 2016 роками, Еммануель Макрон у Франції під

час його президентської кампанії 2017 року та Борис Джонсон у Великій Британії, свідомо використовували популістський стиль, щоб перемогти чи навіть керувати.

Підтримка виборців популістських партій зросла в листопаді 2021 року в трьох із 27 країн-членів Європейського Союзу. За підрахунками Bloomberg, популярність ультраправих партій зросла в Нідерландах, Португалії та на Кіпрі та впала в Естонії, Франції, Словенії, Латвії, Данії, Італії та Польщі [31]. Найбільше зростання на 2,0 відсоткових пункти було зафіксовано в Нідерландах, а найбільше падіння на 0,8 пункту зафіксовано в Естонії. Ультраліві політичні сили поширилися в Нідерландах, Іспанії та Данії та занепали у Франції, Греції, Португалії, Ірландії та на Кіпрі.

Підтримка крайніх лівих найбільше зросла на 0,5 відсоткового пункту в Нідерландах і впала на 1,9 відсотка у Франції. Євроскептичні партії покращили результати опитувань у Нідерландах, Іспанії та Фінляндії та знизилися у Франції, Греції, Естонії, Словенії, Ірландії, Португалії, Італії, Польщі та Швеції. Найбільше зростання на 3,0 відсоткових пункти було в Нідерландах, а найбільше падіння на 2,6 пункту – у Франції. Можна сказати, що хоча експерти здебільшого погоджуються з тим, що популістські політичні лідери чи партії демонструють високий рівень антиелітарності, визначення популізму відрізняються. В середині ЄС існують значні відмінності як між країнами, так і між ідеологічними різновидами популізму. У той час як успіх лівих і валентних популістів зосереджений в певних сферах, праві популістські партії консолідувалися як ключові гравці в більшості країн ЄС.

Пандемія Covid-19 виявила багато популістських непослідовностей, неузгодженості та демагогії, незалежно від того, перебувають відповідні партії в опозиції чи при владі, позначивши поворотний момент для популістів, початок їхнього занепаду. Населення було більш схильне схвалювати заходи та обмеження, переважно в Італії та Франції. Час від часу популістські напади на

іноземців та мігрантів також стали менш очевидні, коли загальним пріоритетом стало здоров'я. В Італії кількість згадок про партію «Ліга» в опитуваннях зменшилося (хоча вона все ще становить майже чверть електорату та залишається провідною італійською партією), як і популярність Сальвіні, якого провідні члени його власної партії просили змінити свій підхід. Згідно з опитуванням IFOR, проведеним наприкінці вересня, у Франції Марін Ле Пен мала хороші позиції в опитуваннях напередодні першого туру президентських виборів 2022 року, отримавши від 24% до 27%.

Праві популістські партії в Європі зробили величезний крок до об'єднання після того, як 16 правих популістських партій з 14 країн виступили зі спільною заявою, закликаючи до створення Європейського Союзу на основі суверенних держав-членів замість федерального блоку. Основними силами, що стоять за декларацією, є польська правляча партія «Право і справедливість», «Фідес» Віктора Орбана, «Національне об'єднання» Марін Ле Пен, а також «Ліга» Маттео Сальвіні та «Брати Італії» Джорджії Мелоні. Можлива поява нових популістських правих сил не є безпосередньою загрозою нинішньому істеблішменту Брюсселя, оскільки їхня кількість депутатів Європарламенту залишиться незмінною. Однак, у довгостроковій перспективі це може остаточно вплинути на прийняття рішень в ЄС. Цим партіям вдалося залишитися згуртованою силою до європейських виборів 2024 року, вони позиціонують себе як головну опозиційну силу в Європарламенті.

Таким чином, вибори до Європейського парламенту 2019 року відбулися на тлі зростаючої поляризації в усьому світі, явища, яке також виявилось на цих виборах, викликане останніми багатогранними кризами в ЄС. Проте чіткою ознакою поляризації в ЄС можуть бути розбіжності, пов'язані з європейською інтеграцією, питання, яке, як правило, є більш актуальним для євроскептиків, ніж для єврофілів. Європейська інтеграція перемістилася з бюрократичного політичного поля до дуже поляризованого та актуального питання в

європейських партійних системах. Це підвищення популярності почалося в 1990-х роках і продовжує зростати. В основному це пов'язано з тим, що політичні підприємці загострюють проблему євроінтеграції. Основні партії, як правило, займають проінтеграційний простір і уникають наголошення на цьому питанні. Популістські партії вибірково політизували окремі кризи, водночас займаючи різні позиції щодо європейської інтеграції. Існує різниця між лівою та правою версіями популістської політики євроскептицизму. Водночас усі ліві популісти твердо критикують Європу переважно в соціальному та економічному аспектах. Велика рецесія дала можливість правим популістам розвивати подібні дискурси лише для того, щоб повернутися до культурно натхненних уявлень про євроскептицизм на піку міграційної кризи. В Австрії, наприклад, вже давно існує праворадикальна популістська партія – Партія свободи (FPÖ).

Вона зарекомендувала себе як партія, яка зосереджена на захисті австрійської ідентичності з антиімміграційною та м'якою євроскептичною позицією. Фламандський інтерес (VB) — популістська праворадикальна партія, яка прагне представляти фламандський націоналізм і вимагає відокремлення від Бельгії. Фламандські інтереси виступають проти мультикультуралізму та є м'яким євроскептиком. Партія набрала 12% голосів на національних виборах 2019 року (18,5% у Фландрії) та 12,1% на виборах до Європейського парламенту 2019 року. У свою чергу, Громадянський альянс вважається єдиною популістською партією Кіпру. Він позиціонує себе як «постідеологічний» і зосереджує своє бачення на Кіпрі та його громадянах. Партія в першу чергу стурбована мирним вирішенням кіпрської проблеми з метою виведення турецької армії з острова як єдиної перспективи безпеки та процвітання всіх етнічних груп на спільній батьківщині. У Франції існує одна з найстаріших і найвідоміших популістських партій у формі Національного об'єднання (RN, раніше Національний фронт). Керівництво Марін Ле Пен змінило позицію партії під керівництвом її колишнього лідера Жана-Марі Ле Пен, намагаючись

пом'якшити межі своєї жорсткої позиції щодо імміграції, але залишається партією, яка бореться та мобілізує імміграцію, правопорядок і національну ідентичність.

Національне об'єднання займає стійку позицію м'яких євроскептиків [37]. В угорській політиці в останнє десятиліття домінували прем'єр-міністр В. Орбан і популістська сила Фідес (разом зі своїм сателітом Християнсько-демократичною народною партією). Переконливі перемоги «Фідес» на останніх трьох загальних виборах призвели до парламентської супербільшості, що дало В. Орбану широкі можливості направити Угорщину на неліберальний демократичний шлях.

Італія демонструє численні приклади популізму. Найстарішою партією, яка все ще представлена в італійському парламенті, є Ліга, праворадикальна партія, яка виграла 34,3% голосів на виборах до Європейського парламенту 2019 року, об'єднавшись із М5S для формування уряду після загальних виборів 2018 року.

У вересні 2017 року ультраправа партія «Альтернатива для Німеччини» набрала 12,6% голосів, вперше пройшовши до Бундестагу з платформою проти євро та імміграції. У Німеччині економічну нерівність між Сходом і Заходом використовували як правдоподібне пояснення євроскептицизму, правого екстремізму та антимігрантських настроїв, які сильніші в бідніших країнах колишнього Сходу. Орієнтація на статус-кво німецької політики стала більш укоріненою та вкрай нестійкою в європейській політиці, ніж у будь-якій іншій сфері. Країна була позбавлена політичних та економічних проблем, з якими стикалися інші частини Європи: економіка була на підйомі, у той час як безробіття було рекордно низьким, а бюджет був збалансованим.

Не було фундаментальної «ерозії» політичної партійної системи, як це сталося у Франції чи Італії. Тому німці мали мало мотивації до радикальних змін. Вони були одними з найбільших бенефіціарів єдиного ринку блоку та єврозони. У той же час євроскептицизм невпинно зростає в багатьох інших державах-

членах. Після Brexit були широко поширені побоювання, що ЄС розпадеться. Відповіддю Берліна на це було запобігання розпаду ЄС, але він не мав чіткого уявлення, як рухатися далі. Можна констатувати, що Brexit є яскравим проявом євроскептицизму та наслідком підриву популістських партій. Ця подія докорінно змінила ідеї відповідних політичних рухів.

Після референдуму про Brexit у 2016 році європейські праві популістські партії (PRR) перейшли до альтернативного європейського політичного порядку денного. Альт-Європа — це консервативне, ксенофобне міжурядове бачення європейської «спільноти суверенних держав», «сильних націй» або «батьківщини», яка ненавидить «централізовані» Сполучені Штати Європи. Європейська інтеграція різко поглибилася з 1980-х років, розширилася і ледве пережила серію екзистенційних криз з 2005 року. Євроскептичні партії PRR отримали вигоду від наступної політизації та заперечень проти ЄС. Кампанія референдуму про Brexit підштовхнула їх до кампанії за вихід з ЄС.

Однак, на тлі народної реакції на хаос після Brexit і зростання впевненості PRR у здобутті національної та європейської влади, вони змінили свою увагу на альтернативну європейську реформу ЄС. Вони використовують тези про давню етнічну європейську цивілізацію різноманітних, мирно співпрацюючих, вільних суверенних націй, щоб виключити культурну уніфікацію ЄС і представити альтернативну Європу. Ця цивілізація може бути християнською чи світською, консервативною чи гуманістичною, із вільною торгівлею чи протекціоністським стаціонарним станом, скупую чи демонстративною солідарністю. Але PRR захистить її від штучного, гомогенізаційного тоталітарного експерименту ЄС із нав'язування лібералізму та ісламістських колоністів. Водночас не можна з упевненістю стверджувати, що європейські праві популістські партії під час пандемії отримали велику підтримку та зміцнили свої позиції в політичному просторі.

Дослідження показало, що головні партії як правого, так і лівого політичного спектру стали неспроможними запропонувати важливі рішення, оскільки державний суверенітет був підірваний неоліберальною формою глобалізації та процесом інтеграції в ЄС. Держави більше не можуть контролювати потік капіталу, товарів, послуг і людей; вони більше не можуть контролювати свої кордони. Крім того, владні партії не хочуть змінювати поточну ситуацію. Вищесказане викликає занепокоєння, оскільки політичні партії прийняли неолібералізм не лише як набір економічних політик, а й як раціональний підхід, з якого можна зробити висновок, що глобалізація є незворотною та не має альтернативи. Згубні економічні та політичні наслідки неоліберальної глобалізації та моделей міграції породили афекти (тривога, страх, ненависть, образа), які успішно мобілізуються правими політичними партіями. Ефективні та етичні стратегії подолання мають включати політичні дискурси, які звертаються до населення в цілому, є інклюзивними та плюралістичними. Цей прогресивний політичний дискурс має спробувати сформулювати відповідь на ці дуже реальні страхи та тривоги, і який має бути адаптований до різних історичних, географічних та культурних контекстів, а саме: інклюзивного, плюралістичного та агоністичного.

Ми можемо зробити висновок, що популістські праворадикальні партії стали постійною рисою багатьох партійних систем у європейських країнах, і їхній успіх на виборах зріс з 2015 року, коли багато мігрантів і біженців прибуло до ЄС. Дослідження PRR показують, що ці партії намагаються впливати на формування політики різними способами. У цьому відношенні правильна думка полягає в тому, що зростання PRR може опосередковано впливати на політичні позиції основних партій, вводячи нові теми або іншим чином артикулюючи існуючі «вітри» політичного розвитку, тим самим підштовхуючи уряди та інші партії до зміни своїх власних позицій.

Деякі вчені підкреслюють, що PRR впливають на позиції інших партій безпосередньо, коли вони перебувають в уряді, або опосередковано, розглядаючи такі теми, як міграція, інакше, ніж інші партії. Проте, у Франції популістські партії все ще не можуть залучити великі верстви населення, які їм потрібні, щоб досягти президентства. Крім того, євроскептичні рухи, як правило, є невеликими опозиційними партіями та партіями, які схильні негативно ставитися до своїх опонентів. Однак, Ліга посилила свій нативістський і популістський профіль, покладаючись на те, що вона є антиімміграційною та євроскептичною партією, але тепер у вигляді повноцінної національної сили. Позиції науковців підтверджують тезу щодо перспектив впливу цих партій на майбутні вибори до ЄС.

Оскільки ЄС став більш помітним і поляризуючим питанням у західноєвропейських партійних системах, багатьом партіям доведеться обговорити свою позицію щодо інтеграції в ЄС. Фактично, M5S в Італії був єдиним актором, який коливався між різними структурами, крім простих правих популістських партій. Тому подальші дослідження того, чи можуть наративи PRR бути достатньо послідовними, щоб організуватися в опозицію та підірвати ЄС, будуть неоціненними. Це може бути пов'язано з новою роботою щодо політичних позицій у рамках м'якого євроскептицизму. Механізми дослідження політики, такі як «скачування» та «завантаження», також можна запозичити, щоб дослідити, як взаємодіють наративи національної політики та наративи основної ідентичності.

Науковці підтримують позицію про те, що суворі внутрішні заходи всередині країн, такі як блокади, неминуче будуть йти рука об руку із закриттям кордонів і обмеженнями на подорожі, що призведе до тимчасової деглобалізації світу або часткового розвороту певних тенденцій глобалізації через зменшення транскордонних переміщень. Тоді як популізм у Західній Європі залишиться силою, з якою доведеться рахуватися в осяжному майбутньому.

Специфічні прояви пандемії COVID-19 призвели до того, що націоналістичні популістські актори на політичному маргінелі намагаються залишатися актуальними та формулювати повідомлення, які суперечать істеблішменту та добре резонують із громадською тривоною, пов'язаною з COVID-19 [51]. Пандемія призвела до значної втрати довіри до ЄС серед населення. У свою чергу Brexit показав, що поглиблення європейської інтеграції не є природним порядком подій і що громадяни ЄС повинні розуміти переваги членства.

Науковий пошук обґрунтував, що політизація європейської інтеграції зросла в усій Європі. У південній Європі згадану тенденцію слід тлумачити як вираження альтернативного бачення Європи, протилежного баченню, яке переважає в деяких країнах північно-західної Європи. Навпаки, у північно-західній Європі, де політизація європейської інтеграції в основному відбувалася радикальними правими, а в центральній-східній Європі, де вона була в основному результатом мобілізації консервативних націоналістичних правих, це вираження націоналістичної реакції.

Для ефективного подолання подальшої активізації популістських партій доцільно надати європейським громадянам більше можливостей для прямого впливу на ключові рішення, які приймаються на наднаціональному рівні та впливають на їх життя. Безсумнівно, у цьому контексті базова система соціального захисту в ЄС потребує оновлення та ефективного впровадження, що дозволить людям уникнути бідності та жити гідним життям незалежно від економічного впливу їхньої країни.

Незважаючи на загальні наративні ресурси PRR, інтенсивний націоналістичний шовінізм, суперництво та політичні прокламації в маніфестах перешкоджатимуть конкретній співпраці PRR для реалізації альтернативної європейської мрії. Пандемія COVID-19 призвела до того, що правлячі партії, навіть у таких країнах, як Німеччина, виявили суперечності з інституціями ЄС і

все більше розглядають проблеми через «національні», а не «європейські» погляди, ставлячи деякі з головних питань націоналістично-популістських партій на їх порядку денному. Водночас розрізнені ідеї євроскептицизму, породжені активною позицією та діями популістських партій, відступили перед обличчям пандемії, надавши особливого значення питанням зміцнення здоров'я.

Деякі держави почали протидіяти подальшому розвитку популістських партій шляхом проведення активної контрполітики. У той же час ефективна та етична стратегія протидії євроскептицизму не повинна розглядати політичну арену як основу для ескалації конфлікту, оскільки саме цей тип політичного дискурсу відштовхнув багатьох виборців і відкрив шлях для правих популістських партій, які стверджують, що насправді прислухаються до проблем людей.

Наукова дискусія з тематики цього підрозділу показала, що висвітлене питання потребує подальшого, більш детального вивчення в довгостроковій перспективі. Пандемія COVID-19 суттєво скоригувала поширення євроскептичних ідей у країнах ЄС. Однак, повномасштабна війна в Україні, яка має суттєві економічні та соціальні наслідки для країн-членів ЄС також є одним із актуальних і інтенсивних чинників посилення євроскептичних переконань серед громадян ЄС. Можна передбачити, що за умов довготривалого продовження цієї війни, підтримка євроскептичних партій населенням держав, які найбільше обтяжені вирішенням «українського» питання, буде лише зростати. З іншого боку, перекладання з боку США вантажу підтримки виключно на ЄС, може виступити каталізатором і стимулом до нового витку об'єднання. Відтак, популістські політичні сили мають можливість посилити позиції як на національних рівнях, так і в межах ЄС. Отже, діяльність популістських партій ЄС на тлі наднаціональних змін потребуватиме подальшого порівняльного аналізу.

3.2 Роль медіа в популяризації «євроскептичних» практик

Загалом, основні наукові дослідження, присвячені взаємозв'язку ЗМІ та поширенню євроскептицизму, можна розділити на три основні емпіричні підходи, що відображають різні методології:

- 1) дослідження, які зосереджуються на висвітленні ЗМІ політики та практики ЄС;
- 2) дослідження, присвячені вивченню впливу медіафреймів на громадську думку про ЄС;
- 3) дослідження, що зосереджуються на аспекті «виробництва новин», відображення та аналізу порядку денного, цінностей роботи та самосприйняття журналістів, які висвітлюють питання ЄС.

Перша широка група досліджень значною мірою спрямована на кількісну оцінку видимості новин про ЄС та вимірювання поширеності позитивного та негативного висвітлення новин ЄС, а також присутності в новинах національних і європейських політичних діячів і громадянського суспільства. З точки зору фокусу, такі дослідження присвячені конкретними подіям, або проблемам, вивчаючи, наприклад, висвітлення ЗМІ європейських парламентських виборів, конституційного договору чи розширення ЄС. Або ж вони застосовують більш «цілісний» підхід до звітності в ЄС, порівнюючи висвітлення ЗМІ двох чи більше тем.

Майже завжди ці дослідження охоплюють більше ніж одну країну та іноді об'єднують дані з усіх або майже всіх країн-членів ЄС. Незважаючи на різницю в темах новин ЄС, виборі країн і часовому проміжку, емпіричний аналіз медіа-висвітлення ЄС наполегливо підтверджує національну перспективу новин ЄС і прогресивне зростання видимості євроскептицизму в національних медіа-сферах. Однак, важливо зазначити, що серед цих досліджень немає загального визначення євроскептицизму, а також вони не вказують на остаточний набір

факторів, які можна вважати відповідальними за зростання євроскептицизму в публічному дискурсі.

Окремі дослідження зверталися до умов економічної та соціальної кризи, які сприяли поширенню євроскептицизму в кількох країнах ЄС [111]. Засоби масової інформації по всій Європі опустилися до гри в звинувачення, за допомогою якої національні та європейські політичні лідери та інституції викликають гнів громадськості не обов'язково через їхні рішення до чи під час кризи, а через стереотипні погляди на те, що їх національність за своєю суттю є «злою» (німці) або «лінивою» (греки) [119].

Негативні стереотипи щодо національностей, зокрема антинімецька лінія дискурсу, визначені як діахронічний стрижневий компонент євроскептицизму, наприклад, про євроскептицизм у британській пресі протягом 1990-х років. Європейські ЗМІ також були визнані винними в систематичній дезінформації, обмеженні розмаїття політичних поглядів і маніпулюванні громадською думкою під час єврокризи.

Більш глибокий аналіз дозволяє помітити, що упереджене висвітлення було здебільшого на користь політичних і технократичних еліт ЄС і національних країн. Виявилось, що представники технократичної та політичної еліти домінують у висвітленні єврокризи в професійних платформах новин, однак, їхні публічні заяви практично ніколи не містять будь-якої критики чи натяку на сумнів щодо їхніх власних дій. Це в поєднанні з, здавалося б, «нейтральним» оформленням кризи, яке приймають репортери новин – а саме, найчастіше просто представляючи дії різних осіб, які приймають рішення, як факти, а не надають їх коментарі чи аналіз – залишає дискурс технократичної гегемонії практично безперервним.

У емпіричному дослідженні було виявлено, що 8 із 10 акторів, які з'являються в національних новинах про єврокризу та вибори до Європарламенту 2009 року, є особами, які приймають рішення або виконують

політичні або технократичні ролі. Більше того, популярність євроскептицизму навіть у державах-членах, громадська думка яких раніше була проєвропейською, призводять до такої ж великої уваги ЗМІ до маргінальних партій чи груп як і до широкого суспільного невдоволення інституціями ЄС через падіння рівня якості життя в кількох державах-членах через єврокриз та пов'язані з нею заходи жорсткої економії.

Коли справа доходить до онлайн-ЗМІ, докази чітко вказують на те, що сфера онлайн-новин відіграє все більшу роль у моделях формування думок щодо питань ЄС [181]. Емпіричні дані за останнє десятиліття показують, що публічна онлайн-сфера має потенціал не лише структурувати, але й прояснити дебати щодо виборів до ЄС, а також запропонувати більш пряме, менш тлумачне висвітлення проблем.

Зокрема, щодо євроскептицизму в Інтернеті, євроскептики та проєвропейці не займають радикально різних просторів у публічній сфері онлайн-медіа, однак, динаміка дебатів у ЗМІ в Інтернеті, як правило, підтримує опозицію замість схвального голосу [182]. Важливо те, що саме погляди читачів здебільшого пояснюють високу помітність критичних оцінок ЄС в онлайн-ЗМІ, посилюючи дифузний євроскептицизм – часткову, недостатньо визначену публічну критику державного устрою ЄС – як найпоширенішої форми вираження невдоволення ЄС та курсом на європейську інтеграцію [181]. Статті новин в Інтернеті та коментарі читачів, які їх супроводжують, часто виражають «безпомилкову огиду та несхвалення ЄС, але не описують, що слід змінити в системі державного устрою та з якою метою (тобто яким був би бажаний результат будь-якої запропонованої зміни?)» [114]. З таким типом євроскептицизму можна зіткнутися в усіх типах онлайн-контексту, і він не є винятковим для спеціалізованих антиєвропейських платформ.

Друга серія досліджень, яку здебільшого очолювали Клаес де Врезе та його команда з Амстердамської школи комунікаційних досліджень, уважно вивчала

кадри новин, які регулярно використовують мейнстрімові ЗМІ для повідомлень про проблеми ЄС, у зв'язку з потенційним впливом, який ці кадри мають на окремих читачів. Мало того, що постійно показано, що фреймінг відіграє визначальну роль у формуванні ставлення до ЄС серед аудиторії (було показано, наприклад, зв'язок між довірою до інституцій ЄС та медіа-фреймів). Але негативні рамки питань ЄС, зокрема, виявляються більш впливовими, ніж позитивні. Таких висновків, можливо, було б достатньо, щоб покласти відповідальність за зростання євроскептицизму прямо на плечі ЗМІ. Тим не менш, в одному з найбільш суттєвих і впливових досліджень цього питання дослідження К. де Фріз показує, що ступінь, до якого ЗМІ можуть підживлювати євроскептичне ставлення, залежить від двох факторів: «поширеності стратегічно оформлених новин», з одного боку, та характеристики індивідуального рівня, такі як рівень «політичної витонченості» - з іншого.

Це означає, що коли висвітлення новин ЄС не формулюється сугестивно, не вказує на переможців і переможених, не використовує мову «війни та ігор», не зосереджується на опитуваннях громадської думки та/або конкретних кандидатах, тоді цинізм щодо справ ЄС зменшується. Однак, люди можуть мати високий рівень політичних знань (бути зацікавленими та обізнаними в питаннях ЄС) і, все одно, зневажливо ставитися до політиків та їх діяльності.

Спіраль негативу, яка спостерігається в новинах ЄС, не є взаємною, тобто, хоча висвітлення в ЗМІ в негативній формі посилює євроскептицизм, зростання євроскептицизму (як вимірюється громадською думкою) не призводить до зростання негативних повідомлень у ЗМІ.

Ще одна група емпіричних досліджень підходів до євроскептицизму в ЗМІ - з точки зору самих професіоналів новин, відображення ставлення журналістів до ЄС і механізмів «редакційної кімнати», які впливають на звітність ЄС. Для журналістів відповідальність за комунікацію покладається на самі інституції ЄС. Коли їм пред'явлено стандартний висновок дослідження про те, що репортажі

новин ЄС значною мірою закріплені в національній політиці та національних системах відліку, вони заперечують, що вони зможуть «європеїзувати» себе більшою мірою, «якби політики покращили свої власні комунікаційні зусилля та зробили європейське врядування більш відповідним для громадян».

Украї важливо, що з точки зору ЗМІ, політика ЄС отримує достатнє висвітлення; просто не зовсім той тип дружнього, некритичного висвітлення, якого прагнуть чиновники ЄС. Якщо єврокомісари не отримують багато ефірного часу на національному телебаченні або публічні дебати кандидатів на пост президента Європейської комісії (висунутих партійними коаліціями ЄП) ігноруються національною пресою на користь заяв національних парламентарів - це не означає упередженого звітування від імені ЗМІ, а скоріше відображає ступінь впізнаваності (або її відсутність), якою володіють різні представники.

Для багатьох професіоналів у сфері новин розмір Прес-корпусу ЄС (групи журналістів, акредитованих інституціями ЄС) є ще одним свідченням визнання національними ЗМІ центральної ролі, яку інституції ЄС відіграють у європейській політиці: він може похвалитися 1277 журналістами та технічним персоналом преси, які представляють 514 медіа-організацій із 62 різних країн, що робить його одним із найбільших у світі. Навіть у часи кризи для новинних корпорацій по всій Європі, коли бюджети скорочується, а журналістів іноді масово звільняють, Корпус преси ЄС зберігає свій розмір.

І коли інституції ЄС переступають свої демократичні повноваження, тоді засоби масової інформації мають їх викрити. Якщо, наприклад, Європейський парламент вирішить боротися з кібер-євроскептицизмом під час виборчої кампанії до Європарламенту за допомогою спеціалізованих команд, які обшукують онлайн-платформи новин у пошуках «тролів» євроскептиків, тоді обов'язком лояльних євроскептиків, таких як Бруно Уотерфілд з Telegraph, є викриття того, що багато хто сприймає як марнотратну «атаку на свободу слова».

Звіти євроскептичних ЗМІ можуть бути неточними та перебільшеними. Дійсно, як стверджують Дж. Ллойд і К. Марконі, євроскептичні медіа-новини «[потрібно] сприймати з попередженням про правду – ці повідомлення можуть зашкодити вашому розумінню того, що насправді сталося». Тим не менш, інституції ЄС далекі від досконалості, і ЗМІ часто допомагають висвітлювати випадки корупції в структурі ЄС. Можна стверджувати, що євроскептичні ЗМІ, зокрема, «мають цінність, що завжди мають руйнівні та нерегульовані ЗМІ: час від часу здатність забити цвях, який більш точні та обережні ЗМІ ігнорують» [98].

Це підводить нас до ключової слабкості емпіричних досліджень медіа-репортажів ЄС: нормативний контекст, у якому можна оцінити спосіб, у який ЗМІ висвітлюють політику ЄС, часто відсутній або мало досліджений. Як журналісти мають повідомляти про Європу? Чи вони віддають перевагу негативним кадрам, євроскептичним поглядам і національному контексту – стиль репортажів, який вони зберігають лише для устрою ЄС – чи це відповідає стандартним журналістським уподобанням? Щоб відповісти на ці запитання, необхідно звернутися до процесу медіатизації та норм демократичної публічної сфери.

Особи, які приймають рішення, засоби масової інформації та громадяни, замкнені в постійних переговорах про владу, яка є політикою. Від уряду та культури до економіки та знань, всі аспекти життя в будь-якому суспільстві знаходяться під впливом засобів комунікації, які є в розпорядженні людей. Не лише засоби комунікації як такі – глиняні плити та стилус, папірус, папір та ручка, друк, радіо, телебачення, електронна пошта, соціальні мережі – визначають те, як ми висловлюємо свої думки. Крім того, інституції, побудовані навколо цих засобів – громадські мовні корпорації, такі як ВВС, телевізійні канали, Facebook, газетні конгломерати – та їхня культура, стандарти та порядок денний також впливають, навіть диктують питання, на яких має бути

зосереджена публічна комунікація, і контекст, у якому це робити. Ми не тільки налаштовуємо наші комунікаційні дії як індивіди, наше мовлення, читання, маршування, до способу комунікації, доступного нам у будь-який момент часу, але на колективному рівні всі інші функції суспільства – політика, культура, економіка – пристосовуються до та певною мірою визначаються ЗМІ того часу [105].

У той же час, оскільки вони є невід’ємною складовою суспільства, ми можемо з упевненістю очікувати, що ЗМІ пристосують свої функції, охоплення та сферу дії відповідно до очікувань, цінностей і законів суспільства, в якому вони діють. У демократичних країнах одна з ключових передумов для громадян здійснювати свої фундаментальні права на автономію та підзвітність пов’язана з доступом до інформації (про своїх представників, про політику та суперечливі інтереси) і до публічної сфери (як глядачі та учасники). Ця передумова вимагає свободи слова та інфраструктури, яка сприяє масштабному поширенню політичної інформації та обміну думками [47].

Засоби масової інформації водночас залежать від принципу свободи слова, щоб виконати свою демократичну роль і забезпечити інфраструктуру, необхідну для якнайширшого обміну інформацією та думками. В ідеальному демократичному сценарії структури власності ЗМІ повинні бути такими прозорими та достатньо незалежними від держави, щоб гарантувати неупередженість; вони мають обов’язок точно повідомляти про події, а також дозволяти всім «голосам» бути почутими без упередження та дискримінації. Зі свого боку, демократична держава має забезпечити відсутність перешкод ЗМІ виконувати свою роль: від антимонопольного законодавства, яке запобігає концентрації інформаційних і комунікаційних каналів для кількох власників, до законодавства, яке запобігає цензурі та захищає журналістів від переслідувань, зобов’язання держави перед ЗМІ зводиться до однозначного захисту свободи слова.

Процес медіатизації часто суперечить цьому ідеальному сценарію: дедалі більше процес політичної комунікації залежить від медіа-інфраструктури та підлягає змінам у міру того, як медіа змінюються [98], таким чином, що «медіа-логіка», і, зокрема, комерційна логіка медіа-індустрії у маркетинговій увазі громадськості, все більше стає системою відліку для «інсценування» політичного процесу і, таким чином, демократії. Влада ЗМІ стала такою, що політики постійно прагнуть адаптуватися до медіа-логіки та культури не лише для того, щоб забезпечити власну видимість у медіа-сфері, але й для того, щоб політика, яку вони формулюють, отримала схвалення ЗМІ. Оприлюднюється не обов'язково те, що потрібно виборцям для усвідомленого вибору, а те, що, швидше за все, буде сприятливим для медіа і, отже, швидше за все приверне увагу ЗМІ.

Наочним прикладом може стати те, як деякі засоби масової інформації повідомляють про ключові політичні події (наприклад, саміт ЄС або вибори до Європарламенту), зосереджуючись на публічній особистості окремих лідерів (часто включно з їхнім почуттям моди та вибором вечері) та на загальних цінностях чи ідеях, які несуть сильне емоційне навантаження, але є явно розпливчастими з точки зору впливу, який конкретні рішення матимуть на життя виборців.

Щоб повторити габермасівську критику зниження якості публічної сфери, за умов медіатизації медіа часто очікують політичного шоу, і, повертаючись до випадку ЄС, євроскептицизм створює велике медіа-шоу. Однак, медіатизація не є лише негативною: чим більше система управління в ЄС функціонує за правилами демократії, тим більше вона покладається на механізми створення публічності, які надають ЗМІ [112; 113]. Медіатизація ЄС відбувається скрізь, де ЄС та його інституції покладаються на засоби масової інформації як частину власної діяльності.

Це включає не лише випадки, коли інституціям ЄС вдається залучити ЗМІ, а й усі невдалі спроби залучити ЗМІ до їхніх рекламних зусиль, а також випадки, коли намір залучити ЗМІ висловлюється (виправдовуючи очікування громадськості щодо прозорості), але насправді ніколи не здійснюється. Хоча безсумнівно правда, що Комісія та Європейський парламент виділили ресурси для своїх комунікаційних зусиль із громадськістю, більш ретельна оцінка їхньої комунікаційної стратегії виявляє дві основні слабкості, нав'язану ззовні та спричинену ними самими. Що стосується першого, інституції ЄС обмежені у своїх зусиллях з публічної комунікації іншим основним партнером союзу, а саме його державами-членами. Десятиліттями національні політики часто використовували інституції ЄС як орієнтир для контекстуалізації власних політичних битв. Тоді ЄС стає ареною, де національні політики мають захищати національні інтереси, а не працювати разом з політиками з інших держав-членів над спільним майбутнім (звичайно, це все з точки зору риторики, оскільки робоча реальність вказує саме на останнє). Національні засоби масової інформації в основному беруть приклад з національних політиків і постійно відтворюють цю рамку «ми проти Брюсселя», яка мало сприяє наближенню громадян до ЄС. Якою б розчаровуючою не була ця ситуація, вона вказує не на медіатизацію, а скоріше на дисбаланс влади всередині ЄС і на те, що національні політики ставлять свою особисту політичну кар'єру вище демократичної легітимності системи.

Крім того, існує недолік медіа та комунікаційної стратегії ЄС: хоча і Комісія, і ЄП правильно визнають цінність вільної, точної інформації як ключового компонента демократичної публічної сфери, вони плутають доступність такої інформації з позитивною зміною громадської думки про ЄС. Як видно з пропозицій комунікаційної стратегії та планів дій, які обидві інституції створили протягом багатьох років, інституції ЄС припускають, що якщо громадяни матимуть правильну інформацію про ЄС, то вони будуть цінувати його роботу

та цінувати більше; вони більше любитимуть ЄС. Це хибне уявлення про мету побудови міцних відносин із засобами масової інформації та громадськістю залишає інституції ЄС постійно неготовими до типу критичних, часто навіть ворожих публічних дебатів, які розгортаються через національне телебачення, газети та соціальні медіа. Отримання публічної легітимації справедливо і зрозуміло є головним пріоритетом для інституцій ЄС, але це не відбудеться «безболісно». Конфлікти та поляризація не тільки очікувані, але й вітаються у випадку ЄС, оскільки вони функціонують як структурні та інтегруючі елементи в інакше фрагментованій публічній сфері.

Можливо, останній поворот комунікаційної стратегії Комісії від «побудови європейської публічної сфери» до корпоративної комунікації є результатом визнання того, що інституції ЄС можуть лише гарантувати, що вони відкриті та доступні для ЗМІ та громадськості, але не можуть контролювати, як ЗМІ та громадськість сприймають їх. Піддавати себе широкому спектру висвітлення в ЗМІ та публічних дебатів, від некритично проєвропейських до фанатично налаштованих проти ЄС, є необхідним ритуалом досягнення європейської демократії. Охоплення європейської публічної сфери, різноманітної та недосконалої, сприятиме «нормалізації» політики ЄС, щоб її не сприймали більше як щось віддалене та несуттєве для повсякденного життя людей.

Аналіз звітів ЗМІ про політику в ЄС пропонує нам необхідні емпіричні інструменти для оцінки демократичних повноважень боротьби з ЄС. Деякі дослідники зосередилися на аналізі конкретних ЗМІ, присвячених «справі євроскептиків» та їхніх зв'язків із політичною владою.

Інші - уважніше розглядали кадри новин, які зазвичай використовують мейнстрімові ЗМІ для висвітлення проблем ЄС, а також (що, можливо, більш суперечливо) потенційний вплив, який ці кадри мають на окремих читачів. Зовсім недавні дослідження звернулися до умов економічної та соціальної кризи, які сприяли поширенню євроскептицизму в кількох країнах ЄС. Здається, це є

наслідком як великої уваги ЗМІ до так званих маргінальних партій чи груп, так і широкого суспільного невдоволення інституціями ЄС. Розширені мережеві та рекламні можливості, які онлайн-ЗМІ пропонують євроскептичним партіям, групам і спеціальним рухам, сприяли зміцненню євроскептицизму в публічній сфері настільки, що деякі вчені бачать «синхронізацію» настроїв проти ЄС між країнами.

Методологічно дослідження євроскептицизму та засобів масової інформації інколи рухаються по хиткому ґрунту: вимірювання прямого зв'язку між фреймами ЗМІ та особистим ставленням є одним із таких прикладів. Вибір деяких країн ЄС як «представників» медіа- та політичного простору ЄС для проведення порівняльних досліджень між країнами є іншим. Тим не менш, саме його концептуальні та методологічні недоліки надають цінності дослідженням євроскептицизму та ЗМІ. Почнемо з того, що ця сфера дослідження пропонує нам унікальний погляд на роботу кількох європейських публічних сфер: кодекси професійної поведінки, умови участі, очікування, рамки та ідеї, які лежать в основі медіалізованого політичного дискурсу. Через критичну оцінку наукової літератури ми можемо звільнити наш аналіз від медіа чи технологічного детермінізму; шукати більш надійні методи для порівняння та синтезу наших висновків; перш за все, щоб уточнити розуміння ролі ЗМІ у формуванні публічної боротьби в ЄС.

Визнати, що ЗМІ мають повну автономію над політикою ЄС, означало б заперечити будь-яку діяльність з боку політиків чи громадян. Досі остаточних доказів, які б підтверджували таку тезу, не знайдено. Важливо пам'ятати, що в демократичній політиці тягар доведення відповідальності тих, хто приймає рішення, зрештою лежить на самих тих, хто приймає рішення. Політичні лідери зобов'язані зробити себе та свої рішення доступними для інституційного та громадського контролю. Навіть якщо вони оберуть здебільшого «мовчазний» стиль управління, особливо під час кризи, їхні дії будуть публічно оскаржені: це

ефект демократичної публічної сфери. Засоби масової інформації, політичні опоненти, агентства, законодавці, групи інтересів, слідчі комітети та громадяни мають право голосу в оцінці політичного лідерства, і результат може бути далеко не справедливим для політичних лідерів. Проте, зберігаючи прозорість і сприяючи процесу підзвітності, політичні лідери допомагають захистити основні функції демократії та зберегти демократичну легітимність системи в цілому, а не своє особисте, короткострокове політичне виживання.

Це, зрештою, і роль ЗМІ: захищати демократичну легітимність системи, а не підтримувати легітимність окремих акторів у ній. І все ж жодна демократична система не є досконалою, так само як і її публічна сфера: демократизаційний ефект ЗМІ зумовлений, насамперед, їхньою владою «відкрити прийняття рішень для громадської критики» [153]. Результат цієї критики не може бути гарантований, але громадяни можуть слушно очікувати, що процес громадського контролю побудовано на надійних демократичних засадах.

Особливу роль у поширенні антиінтеграційних настроїв відіграють онлайн ЗМІ. Відсутність інтересу журналістів до демократичних наслідків ЄС контрастує з тим, як читачі обговорюють європейську політику. Читачі часто використовують форуми коментарів, щоб висловити глибоку стурбованість станом демократії в Європі та відсутністю механізмів демократичного контролю.

Негативні оцінки ЄС домінують у всіх країнах, незалежно від джерела дебатів щодо ЄС, позиції суб'єкта (громадянин, політик чи представник неурядової організації) чи масштабу (національний/транснаціональний, ЄС/іноземний) до такої міри, що є ключовим об'єднуючим елементом публічних сфер онлайн.

Не будучи свідомою спільнотою, яка об'єднується для обговорення поточного стану європейських справ і майбутнього напрямку європейської інтеграції, інформаційні онлайн-сфери все ж синхронізовані з точки зору суспільних настроїв, своєї спільноти користувачів, об'єднаних своєю

антиелітарністю та саморозумінням, які є голосом народу та захистом демократії.

Євроскептицизм частково є відображенням журналістського фреймінгу. Дописи журналістів-євроскептиків викликають гостріші онлайн-дебати, а основний тон статті посилюється. Таким чином, дискусія стає дедалі одноріднішою в тому сенсі, що проєвропейський голос майже відсутній у коментарях читачів.

Інтернет-медіа, особливо соціальні, відіграють певну роль у посиленні протестів проти ЄС і каталізації народного невдоволення, стаючи популярними та залишаючись в полі зору громадськості. По-перше, онлайн-платформи новин відтворюють, а не кидають виклик домінуючим фреймам офлайн-медіа. По-друге, публічний обмін читачами не обов'язково залежить від журналістських рамок і стилю репортажів. По-третє, невдоволення інституціями ЄС відчутно в онлайн-дебатах у великих онлайн-ЗМІ. Дифузний євроскептицизм більше не обмежується межами публічної онлайн-сфери чи конкретних громадських акторів.

Таким чином публічні онлайн-сфери в ЄС – фрагментовані за національністю – постають уніфіковано через посилання на ті самі події/інформацію та паралельне використання одних і тих самих фреймів та інтерпретацій. Рамки та теми, які використовуються для висвітлення політичних подій в ЄС, поділяють аудиторію на «нас і них», таким чином увічнюючи національну перспективу та розсіяний євроскептицизм.

Загалом, журналістське оформлення політики ЄС в онлайн-ЗМІ сприяє поглибленню існуючих конфліктів, а не досягненню спільного розуміння, і таким чином сприяє динаміці дифузного євроскептицизму в Інтернеті.

Отже, засоби масової інформації є тим комунікаційним каналом, через який громадськість дізнається про актуальні євроскептичні наративи. З одного боку, таку ситуацію можна пояснити увагою ЗМІ до провокативних і «гучних» тем, з

іншого, - відсутністю глибинного аналізу. Популяризація соціальних мереж та платформ дозволяє масштабувати негативну інформацію щодо євроінтеграції швидко і, по суті, необмежено.

3.3 Наслідки євроскептицизму та можливі шляхи їх подолання

Європейська інтеграція в силу наявних негативних проявів не має єдиного схвального сприйняття. І чим старшим стає Європейський Союз, тим більше суперечливих ідей щодо цього об'єднання виникає у політичному та науковому дискурсах. Повне або часткове заперечення ідеї євроінтеграції відображається у феномені євроскептицизму. Сьогодні він є предметом багатьох наукових розвідок як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Переважно вивчаються причини, прояви, ключові положення євроскептицизму тощо. У той же час, малодослідженими лишаються важливі з практичної точки зору аспекти наслідків поширення євроскептичних думок та можливих способів подолання цих наслідків.

Саме тому, мета цього підрозділу полягає у комплексному дослідженні основних ефектів поширення євроскепсису та пошуку шляхів подолання негативних впливів євроскептицизму на майбутнє ЄС.

Інспірований різними причинами, євроскептицизм виражається по-різному залежно від території та масштабу. Від втрати віри в європейські інституції, що змушує шукати альтернативи їхньому функціонуванню, до повної відмови від європейського проєкту тощо. Спробуємо дослідити певні наслідки євроскептицизму та можливі способи їх подолання.

Криза європейської солідарності.

У 2008 році наслідки субстандартної кризи, що виникла за Атлантикою, підштовхнули європейський континент до рецесії. Деякі країни, такі як Греція, Ірландія та Іспанія, сильно постраждали, зі значним зростанням безробіття.

Криза та економічні заходи, вжиті ЄС, викликають протести серед країн-кредиторів, які дуже неохоче використовують свої ресурси для відновлення економіки держав, які перебувають у скрутному становищі, незважаючи на цінності солідарності ЄС.

У 2009 році новий уряд Греції оголосив своїм колегам, що цифри державного боргу та дефіциту не збігаються з критеріями конвергенції ЄС. Зіткнувшись із цією новиною, члени Єврогрупи розходяться та намагаються знайти задовільний вихід. Лише в 2010 році Греції було запропоновано надзвичайний план у розмірі 110 мільярдів євро в обмін на заходи жорсткої економії. Через рік виявився необхідним другий план допомоги, який знову супроводжувався жорсткою програмою економії [170].

Ці повторювані програми занурюють Грецію в рецесію, а рівень безробіття досяг 28% у листопаді 2014 року. Населення відчуває себе покинутим і вважає ЄС відповідальним. Екстремістські партії, такі як глибоко євроскептична та популістська Золота Зоря, набувають значення. Зрештою, крайня ліва партія «Сіріза» перемогла на парламентських виборах 2015 року, виступаючи проти ліберальної політики Союзу. Хоча ця партія не ставить під сумнів членство в ЄС, опозиція європейській політиці йде рука об руку з втратою віри в її інституції та принцип солідарності, які не змогли виправити труднощі грецького народу, а деякі зробили ще навіть гіршими.

Європейська політика, інституційне функціонування та цінності.

У деяких державах, таких як Польща та Угорщина, правлячі партії відкидають втручання ЄС у внутрішньополітичні справи та ідею наднаціональної Європи. Вони засуджують запропоновані європейські санкції, які слідують за їхніми реформами, що підривають верховенство права та незалежність судової системи [71]. Це призводить до блокування в Європейській раді переговорів між главами держав і урядів.

Значна частина обраних до Європарламенту називають себе євроскептиками чи єврокритиками. Група європейських консерваторів і реформістів, антифедералістів, прихильна до економічного лібералізму, але виступає проти європейських інституцій. Група «Європа свободи та прямої демократії», яка існувала у 2009-2019 роках, відкидає Лісабонську угоду, наднаціональність та посилення євроінтеграції. Рух за Європу націй і свобод, який у 2019 році став групою «Ідентичність і демократія», включає 71 члена, включаючи RN, італійську Lega та німецьку AfD. Загалом ці групи мають 172 місця в Європейському парламенті у 2019 році порівняно зі 155 у 2014 році. Таким чином, вони мають значну блокувальну спроможність, хоча їх здатність до співпраці залишається нерегулярною. Крім того, більшість із цих обранців більше не виступають за вихід із ЄС, а лише за його послаблення. З іншого боку політичного спектру знаходиться Єврокритична конфедеративна група Європейських об'єднаних лівих, яка відкидає політику жорсткої економії та бажає побудувати Європу на основі антикапіталізму. Загалом, єврокритики, євроскептики та антиєвропейські обранці представляють 30% членів Європейського парламенту, однак, їхні політичні програми та ідеології дуже різноманітні. Тому ми можемо сумніватися в їхній здатності справді перешкоджати функціонуванню Європарламенту, окрім простої сили заважати, особливо тому, що їхні позиції та їхні національні інтереси іноді суперечливі, наприклад, щодо мігрантів чи РФ.

Наслідки в прикордонних регіонах.

Євроскептицизм у прикордонних регіонах іноді може поставити під сумнів відкриття кордону та транскордонних потоків [56; 90]. Наприклад, Женевський громадянський рух, популістський і регіоналістський, був створений для боротьби з явищем транскордонних працівників. Побічно відкриття кордонів не приносить однакових переваг для всіх громадян, залежно від асиметрії та структурних відмінностей між країнами. Деякі жителі Женеви сприймають як

несправедливість можливість французів працювати в Швейцарії, отримуючи загалом вищу зарплату, ніж у Франції, сплачуючи при цьому відносно менші французькі податки та орендну плату. У результаті 1 липня 2018 року було запроваджено «преференцію корінного населення», що надає перевагу громадянам Швейцарії в доступі до доступних посад.

Після Brexit ризик F Brexit, G Brexit, Nexit.

Зростання євроскептицизму створює ризик краху для Європи або, принаймні, відокремлення деяких держав-членів. Brexit став справжнім шоком для ЄС, оскільки громадська думка у Великій Британії не здається більш євроскептичною, ніж в інших країнах-членах, таких як Італія чи Угорщина. Успіх голосування за вихід підбадьорив євроскептиків в інших країнах, продемонструвавши можливість такого результату [72].

Проте його вплив на інші євроскептичні рухи є неоднозначним, оскільки Brexit спричинив важкі переговори між Сполученим Королівством та ЄС і оголив труднощі розірвання економічних, політичних і правових зв'язків. Майбутнє Сполученого Королівства здається невизначеним, і не певно, що переваги виходу з ЄС переважають недоліки. Ці зауваження підштовхнули окремі антиєвропейські партії до пом'якшення своїх виступів. Багато рухів більше не виступають за вихід, натомість – за реформу ЄС і певні обмеження.

Зростання такого «м'якого» євроскептицизму, який не демонструє бажання вийти з Союзу, але підкреслює його недоліки, може створити блокування у визначенні європейської політики, але також може сприяти мобілізації громадянського суспільства на користь значних перетворень.

Чи можна знайти шляхи вирішення проблем, що лежать в основі зростання євроскептицизму? На нашу думку, розв'язок може бути пов'язаним із кращою репрезентативністю європейських регіонів і громадян для підвищення ефективності та актуальності політики громади та втіленням у життя певної «європейської ідентичності».

Краще представництво громадян і регіонів на європейському рівні.

Об'єднана Європа, якій вдається вести ефективний діалог, краще здатна вирішувати кризи, які вона переживає, скоординовано, маючи більшу здатність до адаптації та відповідаючи на виклики. Європейська стратегія боротьби з міжнародним тероризмом відповідає цим амбіціям: європейська мережа інформування, група експертів високого рівня, форум, плани дій щодо захисту, правила щодо прекурсорів вибухових речовин, система координації криз на рівні ЄС, інструменти оцінки ризиків, обмін передовим досвідом, зовнішньої дії та ін.

Що стосується євроскептицизму, який розуміється як рух проти європейського економічного лібералізму, то перед ЄС є перспективи реформ. Наприклад, можна було б переглянути угоди про вільну торгівлю, щоб забезпечити більший захист національних економік для підтримки певних секторів, якщо це необхідно, як це було у відповідь на кризу охорони здоров'я 2020 року. Події можуть відбутися з точки зору соціальної Європи.

Незважаючи на свій розмір, для ЄС важливо знати бачення своїх громадян щодо їхнього культурного, економічного та соціального розмаїття. Яка точка зору молоді чи прикордонників на кордоні? Крім того, ЄС повинен покладатися на своїх громадян у розробці своєї політики. Заради репрезентативності та співпраці між інституціями та громадянами треба встановити політичну динаміку знизу-вгору. Це також зробить європейську політичну сцену більш незалежною від національних політичних обставин. Можна розглянути декілька рішень: надати більше повноважень Європейському парламенту, забезпечити, щоб він більше не був єдиною демократично обраною інституцією; сприяти створенню умов для успіху та подальших заходів щодо європейських громадянських ініціатив, які з 2012 року дозволили одному мільйону підписантів громадян у семи державах-членах подати політичну ініціативу до Комісії; організувати консультації громадян щодо європейської політики та розробити

законопроекти на основі їх впливу, при цьому консультативний висновок може бути обов'язковим для певних політик.

Хоча Лісабонський договір розширює сферу діяльності європейських регіонів, їхні повноваження залишаються обмеженими. Децентралізація процесу прийняття рішень і активніше залучення євро регіонів може бути стійким рішенням для побудови відповідної ефективної політики, прийнятної соціальними, економічними суб'єктами та громадянами.

Розбудова європейської ідентичності шляхом подальшого залучення регіонів і громадян до діяльності спільноти.

Євроскептицизм призводить до недовіри до європейських інституцій, а також до відсутності відчуття європейської ідентичності, приналежності до європейської політичної спільноти, тоді як популістські чи євроскептичні партії позиціонують себе як захисники національних ідентичностей [40; 76; 107]. Однак, обидві ідентичності повинні мати можливість бути сумісними горизонтально, не вступаючи в конкуренцію. Для цього ЄС має відреагувати на концептуальний та освітній дефіцит.

Кордони, мови, культури виглядають скоріше як відчутні реалії, тоді як громадянство, звичайно, охоплює набір прав і обов'язків, але також є абстрактним поняттям. Його викладання можна було б переглянути та посилити, щоб принципи та інституційні механізми ЄС засвоювалися з раннього дитинства, щоб не залишити жодного громадянина в невіданні щодо процесів, які, тим не менш, впливають на його повсякденне життя.

Завдяки проектам транскордонного співробітництва транскордонні регіони дають можливість зустрічей і взаєморозуміння через кордон. Тому ця співпраця повинна включати участь населення, зокрема через програми Interreg. Спочатку об'єкт співпраці можна розширити до цілей, відмінних від економічного зростання, шляхом просування проектів, які зміцнюють європейську ідентичність. Певна кількість програм, створених на місцевому

рівні, заохочують взаємодію з прикордонними країнами та мають охопити якомога більше людей. По-друге, це питання збільшення демократичної участі в транскордонних регіонах шляхом створення комітетів співпраці, встановлення зв'язків з організаціями громадянського суспільства, наприклад, НУО та місцевими асоціаціями. Результати співпраці та вигоди від обмінів мають бути видимими та реальними для громадян. Таким чином, необхідно підвищити якість транскордонного співробітництва, щоб слідувати стратегії інтеграції, яка б дозволила всім громадянам приєднатися та відчувати себе повноправними учасниками європейського проєкту.

З нещодавнім зростанням підтримки євроскептичних партій на виборах у багатьох частинах Європи все більше уваги було зосереджено на тому, що можна зробити, щоб запобігти і, зрештою, зупинити цю тенденцію. Зокрема, ЄС, як одна з трьох головних цілей антисистемних і популістських партій в Європі (дві інші – еліти та мігранти), був у центрі уваги. Він витрачає значні кошти на підтримку менш розвинених регіонів, але громадяни багатьох із цих регіонів або не знають про ці зусилля, або вважають їх недостатніми та/або неефективними. Вони все частіше звертаються до політичних опцій, які виступають проти європейської інтеграції або, в деяких випадках, виступають за припинення існування ЄС.

Але чи правда, що інвестиції в європейську політику згуртованості не змогли стримати зростання євроскептицизму? Чи правда, що регіони, які виграють найбільше, з більшою чи рівною ймовірністю, ніж інші регіони, голосуватимуть за партії, які виступають проти європейської інтеграції? Щоб відповісти на ці запитання, необхідно вийти за межі попередніх спроб висвітлити цю тему, а саме - взяти до уваги весь ЄС, а не окремі країни, використовуючи результати голосування, а не опитування, для дуже великої кількості виборчих округів – і порівняв результати з результатами на регіональному рівні. Варто також дослідити різні рівні євроскептицизму та різні фонди політики згуртованості та програмні періоди. Крім того, - різні типи втручання,

розглядаючи різні сфери політики, які підтримуються політикою згуртування в європейських регіонах.

Політика згуртованості відіграла і може продовжувати відігравати важливу роль у стримуванні зростання невдоволення в Європі та, як наслідок, у стримуванні підйому євроскептиків і антисистемних сил, не будучи несуттєвою для зростання голосів євроскептиків у Європі. Голосування за антиєвропейські інтеграційні партії в таких місцях, як Корнуолл чи Шеффілд, не було викликане збільшенням європейських інвестицій. У всякому разі, політика згуртованості допомогла заспокоїти невдоволення, яке відчують люди, які живуть у регіонах, які давно занепадають, через низький рівень освіти та відсутність гідних можливостей роботи. Європейські інвестиції могли б також певною мірою компенсувати уявне нехтування Вестмінстером.

Коріння невдоволення людей, їхнього зростаючого обурення проти «системи» глибокі і вимагають більшого та більш цілеспрямованого втручання. Це також означало б, що домінуючий фокус нинішнього територіального втручання як на основні території (головним чином з боку національних урядів), так і на відстаючі території (головним чином з боку ЄС) має бути доповнений більш ефективним втручанням у районах із середнім рівнем доходу, які довго страждають від економічного спаду. Ретельно цілеспрямоване, чутливе до місця втручання в області, які часто сприймаються – навіть вони самі – як «місця, які не мають значення», стане важливим кроком у боротьбі з корінням євроскептичного та антисистемного голосування.

ЄС, через свою Політику згуртованості, може і повинен відігравати більш центральну роль у керуванні цим типом втручання. Розширення чинної Політики згуртування за межі менш розвинених територій, щоб охопити економічний і промисловий спад у регіонах із середнім рівнем доходу, може стати, якщо це зробити належним чином, одним із найкращих інструментів для вирішення проблем багатьох регіонів, які зазнають відносного економічного та

промислового занепаду, і повернути їх на шлях сталого розвитку, вирішуючи таким чином багато проблем, які викликають широке невдоволення та зростання обурення.

Ще один не менш важливий аспект подолання євроскептицизму пов'язаний з освітою, а точніше підвищенням рівня освіти громадян держав-членів ЄС. Одним із найбільш послідовних висновків у науково-дослідній літературі про каузальні зв'язки євроскептицизму та освіченості є те, що люди з нижчим рівнем освіти більш євроскептичні, ніж люди з вищою освітою [78]. Стверджується, що освіта зменшує євроскептицизм через покращення когнітивних навичок, соціалізацію до космополітичних цінностей та покращення позиції на (міжнародному) ринку праці.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження були виявлені такі негативні наслідки євроскептицизму, як криза європейської солідарності, проблеми прикордонних регіонів, складнощі у формуванні єдиної європейської політики та цінностей, загроза нових «Brexit». Серед можливих способів уникнення цих негативних проявів євроскептицизму – поліпшення репрезентативності європейських регіонів і громадян у процесах розробки європейських політик для підвищення ефективності та актуальності громади та втілення у життя певної «європейської ідентичності», яка не суперечить національним ідентичностям і стосується, насамперед, не мовного чи культурного вимірів, а громадянської позиції. Крім цього, необхідно у межах політики згуртованості ЄС приділяти більше уваги не тільки економічно слабким регіонам, а й тим, що мають середні показники, але за браком фінансування почувуються непотрібними та непомітними.

Висновки до розділу 3

Політичні партії євроскептичного спрямування присутні як у політичних системах окремих держав-членів ЄС, так і на рівні самого міжнародного утворення. Динаміка останніх тридцяти років демонструє неухильне зростання кількості депутатських мандатів, які отримують євроскептичні політичні сили і в національних парламентах, і в Європейському парламенті. Євроскептичні політичні партії в Європі, які є політично різноманітними за своєю природою, зростають зі своїм дестабілізуючим впливом на європейський проєкт. Незважаючи на те, що їхні політичні орієнтації можуть відрізнятися, усі вони виступають проти європейської інтеграції, зазвичай, користуючись зростаючим розчаруванням у ЄС і намагаючись розвалити блок, що слабшає через партійну євроскептичну риторику. Таким чином, євроскептицизм очевидний у партійних системах майже всіх держав-членів, де євроскептичні партії можна класифікувати за чотирма групами: ультраправі, праві, консервативні та ліві (включаючи екологічні).

Частка проєвропейських партій у складі Європейського парламенту поступово зменшується (у 1994 році 70,19% від загально складу ЄП, у 2019 році – 59,12%). Хоча більшість місць все ще зберігається за проєвропейськими силами, наведені цифри сигналізують про загрозу ідейної єдності європейської унії.

Вагому роль у популяризації євроскептичних наративів відіграють засоби масової інформації. Велика увага ЗМІ приділяється висвітленню діяльності так званих маргінальних партій чи груп, широкого суспільного невдоволення інституціями ЄС. Розширені мережеві та рекламні можливості, які онлайн-ЗМІ пропонують євроскептичним партіям, групам і спеціальним рухам, сприяють зміцненню євроскептицизму в публічній сфері настільки, що деякі вчені бачать «синхронізацію» настроїв проти ЄС між країнами.

Серед негативних ефектів євроскептицизму ми виділяємо, зокрема, кризу європейської солідарності, проблему прикордонних регіонів, складнощі у формуванні єдиної європейської політики та цінностей, загроза нових брегзит, ліміт кредиту довіри до європейських інституцій тощо. Серед можливих шляхів подолання відповідних деструктивних наслідків євроскептицизму – удосконалення системи представленості європейських регіонів і населення у процесах розробки європейських політик для підвищення ефективності та залученості громадян, а також – активна імплементація «європейської ідентичності», яка не суперечить національним аналогам і пов'язана, насамперед, не з мовним чи культурним аспектами, а європейською громадянською позицією. Підвищення якості та рівня освіти може бути дієвим інструментом посилення такої позиції. Також варто у межах політики згуртованості ЄС приділяти більше уваги не тільки економічно слабким регіонам, а й тим, що мають середні показники, але за браком фінансування почувуються непотрібними та непомітними.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі представлені результати комплексного дослідження євроскептицизму як предмету наукових розробок сучасної західної політології. Проведене дослідження дозволяє розкрити зміст євроскептицизму, як поняття та суспільно-політичного феномену, виявити його теоретичні передумови та практичні чинники, дослідити каузальні зв'язки між популізмом та євроскептицизмом, а також визначити роль засобів масової інформації у просуванні євроскептичних наративів серед громадськості. Також у дисертації проведена системна рефлексія еволюції євроскептицизму, наслідків його функціонування і запропоновані рекомендації з подолання негативних для подальшої євроінтеграції ефектів євроскептицизму. Отримані в процесі проведення науково-дослідної роботи результати дослідження дозволяють сформулювати наступні висновки, що виносяться на захист:

1. Фундаментальним для систематизації наукового знання з євроскептицизму є обґрунтування референтного понятійно-категоріального апарату. Відповідне обґрунтування було здійснено в результаті аналізу широкого кола першоджерел західних політологів, які розробляють актуальну термінологічну ієрархію. Зокрема, були опрацьовані наукові роботи таких пошуковців, як Г. Волес, К. Демке, А. Лібман, Дж. Петерсон, П. Тагарт, Б. Хейфец, В. Шмідт і т. д. Ураховуючи той факт, що євроскептицизм переважно формується і розвивається як заперечення євроінтеграції, вокабуляр із дослідження євроскепсису містить багато полярних понять. Зокрема, розкрито зміст та взаємозв'язок таких провідних концептів, як «євроскептицизм», «євроінтеграція», «інтеграція», «дезінтеграція», «європеїзація», «європейські цінності», «національна ідентичність», «наднаціональна ідентичність», «криза», «Європейський Союз» тощо. Розроблено авторську дефініцію ключового поняття: євроскептицизм – це з різною мірою проявленості – від критики

окремих політик ЄС до повного заперечення інституційної реалізації – суспільно-політична ідея та/або активність проти об'єднаної Європи, інспірована та підтримувана як партійними акторами, так і представниками громадськості. У залежності від глибини та специфіки змістових конотацій євроскептицизм може бути представлений такими поняттями, як «європрагматизм», «єврозаперечення», «європесимізм», «єврофобія» тощо. Важливим у контексті протистояння євроскептицизму виступає поняття «європеїзація», що передбачає процес навернення через освітні та публічні практики громадян до проєвропейської позиції.

2. Аналіз витоків євроскептицизму будується на систематизації чинників різного порядку, які спричинили популяризацію євроскептичних ідей та настроїв. Комплексний підхід дозволяє виділити три ключові групи чинників євроскептицизму, а саме – економічні, культурні та політичні фактори. Доведено, що блок економічних чинників пов'язаний, насамперед, із економічним статусом людини, рівнем її соціальної захищеності, фінансовими можливостями та перспективами їх поліпшення/погіршення в результаті євроінтеграції. Аналіз економічних чинників ґрунтується на ревізії ідей представників утилітаризму (єгоцентричний та соціотропний підходи). Культурні чинники пов'язані з рівнем залежності самоідентифікації особи від країни (одинична ідентичність), кількох країн (множинна ідентичність) та ЄС загалом. Окрім цього, культурний напрямок активно залучає до аналізу проблеми концепт соціального капіталу, а точніше - стандарти загальної взаємності та соціальної довіри. Представники даного наукового підходу наголошують на важливості аналізу багаторівневої природи довіри в європейському контексті, розрізняючи три її форми (власна національність, громадяни ЄС та люди за межами Європи). Стверджується, що політичні чинники залежать від політичних установок громадян країн-членів ЄС. Насамперед, люди використовують національну політичну ситуацію як орієнтир

для оцінки європейської інтеграції, причому підтримка останньої залежить від оцінки національного уряду та функціонування демократії в країні проживання. Індивідуальний політичний досвід взаємодії з державними органами своєї країни екстраполюється на інституції ЄС. Чим нижче рівень сприйняття особою себе як людини політично активної та впливової, тим більш виразна тенденція до євроскептицизму. Невідповідність діяльності представників та установ ЄС очікуванням громадян також має деструктивний вплив на євроінтеграцію.

3. Одним із засадничих концептуальних аргументів євроскептицизму є критика теорій політичної інтеграції, а саме – неофункціоналізму, ліберальної міждержавності та посфункціоналізму. Перший науковий напрям негативно оцінюється представниками євроскептицизму через нівелювання ролі громадянина і громадськості у вирішенні соціально-політичних та економічних проблем через некомпетентність, відкидання будь-якої критики та заперечення національної ідентичності як такої. Другий критикується євроскептиками в силу втрати діалогом між країнами-членами ЄС значущості після кризи мігрантів (у цій ситуації було менше мотивації для пошуку колективного рішення, оскільки не було національної вигоди для всіх). Крім цього, негативно оцінюється переважання «пропозиції» інтеграції, а не «попиту» і ролі наднаціональних органів. Теорія ліберальної міждержавності применшує значення транснаціональних гравців та їхній вплив на формування національних переваг і вважає, що міжурядові взаємодії обмежують розуміння європейської інтеграції. Також ліберальний міжурядовий механізм не може пояснити інтеграцію, якщо мотивацією є наднаціональні інтереси, а не національні. І загалом, він переобтяжений раціональністю. Критика в бік постфункціоналізму будується на його недооцінюванні територіального рівня європейського управління, на якому мережі та зв'язки між національними суб'єктами та наднаціональними суб'єктами мають тенденцію уникати політизації. Крім цього, на думку

евроскептиків цей науковий підхід демонструє «відставання» теорії від практики, відсутність проактивної позиції.

4. Серед фундаментальних типологій євроскептицизму в академічній науці західного світу було проаналізовано розробки П. Тагарта та А. Щербяка («жорсткий» та «м'який» євроскептицизм), П. Копецького та К. Муда («дифузна» та «специфічна» підтримка європейської інтеграції), С. Василопулу (тривимірна типологія: принцип, практика, майбутнє). Обґрунтовується слабкість двовимірної класифікації П. Тагарта та А. Щербяка у сучасному публічному контексті, обтяженому партійним різноманіттям. Також критерії, які використовуються як для поєднання, так і для розділення двох форм євроскептицизму, залишаються не до кінця зрозумілими. Така подвійна типологія суттєво обмежує вивчення євроскептицизму як партійного явища. Дослідники П. Копецький та К. Муд сформувавши чотири різні партійні позиції: євроентузіасти, європрагматики, євроскептики й євровідмовники. Кожна з представлених категорій прагне пояснити позиції партій з точки зору їхнього ставлення до ідей про інтеграцію та уявлень про ЄС. Євроентузіасти підтримують фундаментальні ідеї європейської інтеграції, європрагматики не підтримують основні ідеї ЄС, але підтримують ЄС. Євроскептики виступають за фундаментальні ідеї європейської інтеграції, але проти нинішнього підходу ЄС до цих ідей. Євровідмовники заперечують фундаментальні ідеї ЄС. Таким чином, стає очевидним, що навіть якщо партії можуть змінити своє ставлення до європейської інтеграції, ідеологія відіграє величезну роль у прогнозуванні їх поведінки. Найбільш комплексною сучасною типологією вважається та, що розроблена С. Василопулу. Тривимірна типологія спирається на принцип (готовність країн співпрацювати на багатосторонньому європейському рівні), практику (формується від статусу-кво європейської інтеграції) та майбутнє (поглиблення інтеграції). Дослідниця формує точку відліку, з якої вивчається партійний євроскептицизм. Така концептуалізація дозволяє більш раціонально

оцінити європейську інтеграцію. Згідно даної типології, партійний євроскептицизм можна розділити на три основні категорії («відмова від євроскептицизму», «умовний євроскептицизм» та «компромісний євроскептицизм»).

Також досліджуються аналітичні моделі євроскептицизму, розроблені Л. Хуге та Г. Марксом (партійний та громадський євроскептицизм), С. Леконте (вплив євроскептицизму на міжнародні відносини) К. Де Фріз (еталонна модель) тощо. Аналіз відповідних напрацювань розкриває комплексний характер євроскептицизму та потребу його дослідження в динаміці в силу ускладнення його внутрішніх процесів та зовнішніх чинників впливу.

5. Дослідження наукових робіт, присвячених вивченню еволюції євроскептицизму як суспільно-політичного феномену, дозволяє зробити висновок, що його витoki мають значно глибше коріння, ніж зазвичай прийнято вважати. Перші прояви євроскептичних настроїв – за умови прийняття до уваги більш широкого підходу (якщо його визначити як опозицію до федералістської європейської ідеї) – можна відстежити з 1950-х років, якщо не з початку дебатів щодо європейської ідеї в 1920-х роках. Якщо визначити євроскептицизм як «опір Європі», тоді він виявляється дуже складним явищем: він не обмежується партійною політикою, не є однорідним у своїх проявах, не є постійно представленим чи однаково сильним у всіх європейських країнах, не є статичним чи непорушним, а, навпаки, є динамічним процесом, який час від часу змінюється та розвивається далі впродовж історії європейської інтеграції. Крім того, детальний аналіз наявної дослідної інформації допомагає опротестувати ідею походження євроскептицизму суто з британської політичної традиції.

Популізм трактується нами як один із універсальних політичних інструментів, яким сьогодні активно послуговуються євроскептичні партії для просування антиінтеграційних наративів. Проаналізовані наукові позиції доводять зростання уваги до тріади авторитарного популізму, євроскептицизму

та легітимності ЄС. Дослідники пропонують зрозуміти, як провідні партійні актори можуть повернути деяких незадоволених виборців, продемонструвавши чуйність. Те, чи зможуть національні мейнстримні політичні актори це зробити, постійно борючись проти євроскептичних авторитарних популістів, визначатиме європейську політику та європейську інтеграцію в наступному десятилітті.

Вагому роль у популяризації євроскептичних наративів відіграють засоби масової інформації. Великої увага ЗМІ приділяється висвітленню діяльності так званих маргінальних партій чи груп, широкого суспільного невдоволення інституціями ЄС. Розширені мережеві та рекламні можливості, які онлайн-ЗМІ пропонують євроскептичним партіям, групам і спеціальним рухам, сприяють зміцненню євроскептицизму в публічній сфері настільки, що деякі вчені бачать «синхронізацію» настроїв проти ЄС між країнами.

6. Політичні партії євроскептичного спрямування присутні як у політичних системах окремих держав-членів ЄС (Національне об'єднання у Франції, Ліга в Італії, Партія свободи в Австрії, Золота Зоря у Греції, Йоббік в Угорщині, Світанок прямої демократії у Чехії, Альтернатива для Німеччини у Німеччині, Партія фінів у Фінляндії, Партія права і справедливості у Польщі, Соціалістична партія в Нідерландах тощо), так і на рівні самого міжнаціонального утворення (Ідентичність і демократія, Європейський вільний альянс, Альянс консерваторів та реформістів у Європі тощо). Динаміка останніх тридцяти років демонструє неухильне зростання кількості депутатських мандатів, які отримують євроскептичні політичні сили і в національних парламентах, і в Європейському парламенті. Частка проєвропейських партій у складі Європейського парламенту поступово зменшується (у 1994 році 70,19% від загально складу ЄП, у 2019 році – 59,12%). Хоча більшість місць все ще зберігається за проєвропейськими силами, наведені цифри сигналізують про загрозу ідейної єдності європейської унії. Євроскептичні політичні партії в Європі, які є політично різноманітними за своєю природою, зростають із своїм дестабілізуючим впливом на європейський

проект. Незважаючи на те, що їхні політичні орієнтації можуть відрізнятися, усі вони виступають проти європейської інтеграції, зазвичай, користуючись зростаючим розчаруванням у ЄС і намагаючись розвалити блок, що слабшає через партійну євроскептичну риторику. Таким чином, євроскептицизм очевидний у партійних системах майже всіх держав-членів, де євроскептичні партії можна класифікувати за чотирма групами: ультраправі, праві, консервативні та ліві (включаючи екологічні). Євроскептицизм політичних партій залежить від ідеології, політичних, соціальних та економічних обставин і різниці між внутрішньою та зовнішньою політикою.

7. Серед негативних ефектів євроскептицизму ідентифіковано, зокрема, кризу європейської солідарності, проблему прикордонних регіонів, складнощі у формуванні єдиної європейської політики та цінностей, загроза нових брегзит, ліміт кредиту довіри до європейських інституцій тощо. Серед можливих шляхів подолання відповідних деструктивних наслідків євроскептицизму запропоновано: удосконалення системи представленості європейських регіонів і населення у процесах розробки європейських політик для підвищення ефективності та залученості громадян, а також – активна імплементація «європейської ідентичності», яка не суперечить національним аналогам і пов'язана, насамперед, не з мовним чи культурним аспектами, а європейською громадянською позицією. Підвищення якості та рівня освіти може бути дієвим інструментом посилення такої позиції. Також варто у межах політики згуртованості ЄС приділяти більше уваги не тільки економічно слабким регіонам, а й тим, що мають середні показники, але за браком фінансування почувуються непотрібними та непомітними.

Подальший вектор наукового поглиблення опрацьованої теми може бути спрямований у бік компаративних студій комплексних проявів євроскептицизму у різних країнах ЄС, насамперед, викликає науковий інтерес відстеження подібностей та розбіжностей у державах-членах Західної та Східної Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Амельченко Н. Цінності об'єднаної Європи. К.: ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013. 42 с.
2. Бабій Д. В., Прихненко М. І. Питання ідентичності в сучасному Європейському Союзі. URL: [file:///C:/Users/etern/Downloads/8406-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-16884-1-10-20200515%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/etern/Downloads/8406-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-16884-1-10-20200515%20(1).pdf) Дата звернення: 21.03.2023.
3. Батрименко О., Неліпа Д., Ткач О. Особливості співвідношення понять «євроскептицизм» і «популізм». Політичне життя. Вип. 4. 2024. С. 107-114.
4. Габермас Ю. Постнаціональна констеляція. Політичні есе. Львів, 2010. С. 26–27.
5. Грубінко А., Мартинов А. Європейський Союз після Brexit: продовження історії. Тернопіль, 2021. 258 с.
6. Дворніченко Д.Ю. Європеїзація внутрішньої та зовнішньої політики Греції в контексті європейського інтеграційного процесу : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2013. 20 с.
7. Деркач Т. Класифікаційні ознаки інтеграційних процесів у регіональному економічному просторі. URL: http://bses.in.ua/journals/2016/12-2_2016/11.pdf Дата звернення: 18.07.2024.
8. Карпчук Н. Євроскептицизм – виклик ролі ЄС як глобального безпекового актора. Міжнародні відносини. Вип. 2 (16). 2023. С. 20-32.
9. Кіш Є. Пошуки теоретичних моделей європейської інтеграції. Політичний менеджмент. 2004. №6. С. 103-114.
10. Климончук В., Липчук О. Громадська думка британців як передумова і чинник Брексіту (70-ті рр. ХХ ст. – 2016 р.). Вісник Прикарпатського університету. Серія «Політологія». Вип. 19. 2024. С. 58-66.

11. Коваленко Є. Концептуально-методологічні засади аналізу євроінтеграційної політики. URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/visnik_32_210.pdf Дата звернення: 08.04.2022.

12. Козловець М. Європейська ідентичність: уніфікація чи „єдність в розмаїтті”? URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/VISNIK_37_7.pdf Дата звернення: 12.12.2023.

13. Лапін О. Концепт євроскептицизму в теорії міжнародних відносин. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : [зб. наук. праць]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. – Вип. 28. – С. 23-29.

14. Мельничук Л. Методологічні засади дослідження євроінтеграційних процесів (на прикладі інтеграції Румунії до ЄС). Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2022. Т. 45. С. 92-99.

15. Мовчан П. П. Теоретичні підходи щодо формування європейської ідентичності, Державне управління: удосконалення та розвиток № 9, 2015.

16. Мовчан П. Зміст поняття «національна ідентичність»: теоретико-методологічний аспект. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/17_2015/21.pdf Дата звернення: 09.03.2023.

17. Наїм М. Занепад влади. Київ: Book Chef, 2018. 448 с.

18. Нечаюк І. Євроскептицизм у процесі європейської інтеграції (друга половина XX—початок XXI ст.), автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.02, 2013. 20 с.

19. Радишевська О. Генезис поняття «європеїзація»: загальногуманітарний та правовий дискурс. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2019/5/tom_2/33.pdf Дата звернення: 11.04.2023.

20. Сакало О. Європейські цінності: сутнісні основи та практичне втілення. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4335/1/Sakalo.pdf> Дата звернення: 09.03.2023.
21. Ткач О., Батрименко О., Карашук М. Політичні фактори євроскептицизму. Український політико-правовий дискурс. Вип. 8. 2025. С. 1-20.
22. Чернявський А. Антикризове управління підприємством. К.: МАУП. 2006. 256 с.
23. Шачковська Л. Агаджанов Б. Особливості впливу євроскептицизму на політичні процеси в країнах ЄС та Україну. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/ukr-turkmen_visnuk/2018_2/35.pdf Дата звернення: 29.07.2023.
24. Abts K. Politieke steun/ongenoege gedeconstrueerd: politieke tevredenheid, vertrouwen en verbondenheid. Tijdschrift voor Sociologie. 2006. Vol. 27(1). P. 54-83.
25. Akkerman A. Mudde C., Zaslove A. How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters. Comparative Political Studies, 2014. Vol. 47. pp.1324-1353.
26. Anderson Ch. When in Doubt, Use Proxies: Attitudes toward Domestic Politics and Support for European Integration. Comparative Political Studies, 1998. 31(5).
27. Anderson C., Kaltenthaler K. The dynamics of public opinion toward European integration, 1973-1993. European Journal of International Relations. 1996. Vol. 2. P. 175-199.
28. Barton L. Crisis in Organizations: Managing and Communicating in the Heat of Chaos. South-Western Publishing Co. 1993.
29. Bergmann J., Delputte S., Keijzer N., Verschaeve J. The evolution of EU development policy: Turning full circle. European Foreign Affairs Review, 2019. Vol. 24, No. 4, pp. 533– 554.

30. Bergmann J., Hackenesch Ch., Stockemer D. Populist radical right parties in Europe: What impact do they have on development policy? In: *Journal of Common Market Studies*. 2021. Vol. 59, No. 1, pp. 37-52.
31. Bershidsky L. Support for populist parties rises in three EU states. Available online. In: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-11-05/support-for-populist-parties-rises-in-three-eustates>. Дата звернення: 27.11.2021.
32. Bijsmans P., Galpin C., Leruth B. 'Brexit' in Transnational Perspective: An Analysis of Newspapers in France, Germany and the Netherlands. *Comparative European Politics*. 2018. Vol. 16 (5). P. 825–842.
33. Brack, N. and Costa, O. (eds.) *Euroscepticism within the EU institutions. Diverging Views of Europe*. Abingdon: Routledge. 2014.
34. Brinegar A., Jolly S. Location, location, location: national contextual factors and public support for European integration. *European Union Politics*. 2005. Vol. 6(2). P. 63-82.
35. Börzel T. Mind the gap! European integration between level and scope. *Journal of European Public Policy*. 2005. Vol. 12 (2). P. 217-236.
36. Börzel T. A., Risse T. Revisiting the Nature of the Beast - Politicization, European Identity, and Postfunctionalism: A Comment on Hooghe and Marks. *British Journal of Political Science*. 2009. Vol. 39(1). P. 217–220.
37. Buswell G. 2021. The French government and political system. Available online. In: <https://www.expatica.com/fr/living/gov-law-admin/frenchgovernment-107814/>. Дата звернення: 27.12.2022.
38. Cameron F. *The Future of Europe. Integration and Enlargement*. London: Routledge, 2005. 170 p.
39. Capelos T., Exadaktylos T. Feeling the Pulse of the Greek Debt Crisis: Affect on the Web of Blame. *National Identities*. 2017. Vol. 19 (1). P. 73–90.
40. Carey S. Undivided Loyalties. Is National Identity an Obstacle to European Integration? *European Union Politic*. 2002. Vol. 3(4). P. 387-413.

41. Catterberg G., Moreno A. The individual bases of political trust: trends in new and established democracies. *International Journal of Public Opinion Research*. 2006. Vol.18(1). P. 31-48.
42. Cavlak H. The cost of brexit: Neo-functionalism strikes back. *Romanian Journal of European Affairs*. 2019. Vol. 19 (1). P. 65-78.
43. Chiaramonte A., Emanuele V., Maggini N., Paparo A. Populist success in a Hung parliament: the 2018 general election in Italy In: *South European Society and Politics*. 2018. Vol. 23, No. 4, pp. 479-501.
44. Christensen et al. Dutch Households' perceptions of economic growth and inflation. 2006.
45. Cini M. *European Union Politics*. Oxford, 2007. P. 266.
46. Claes D., Førland T. *EU, Mellomstatlig samarbeid og politisk system 4. utgave*, Norge: Gyldendal Norsk Forlag, 2019.
47. Conti N., Memoli V. How the Media Make European Citizens More Eurosceptical. *Euroscepticism, Democracy and the Media. Communicating Europe, Contesting Europe*. Basingstoke, U.K.: Palgrave Macmillan, 2017. P. 121–140.
48. Cooper L., Dunin-Wąsowicz R., Milanese N. 2019. The dawn of a Europe of many visions. Available online. In: https://www.academia.edu/40372736/The_dawn_of_a_Europe_of_many_visions.27. Дата звернення: 27.12.2022.
49. Cordis. 2021. Populist rebellion against modernity in 21st-century. Eastern Europe: neo-traditionalism and neo-feudalism. Available online. In: <https://cordis.europa.eu/project/id/822682>. Дата звернення: 27.12.2022.
50. Coşkun R. Avrupa entegrasyon teorileri üzerine bir tartışma: liberal hükümetlerarasıcılık ne ölçüde açıklayıcı? *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2015. 20(2). P. 387-395.

51. Crespy A., Verschuere N. From Euroscepticism to Resistance to European Integration: An Interdisciplinary Perspective. *Perspectives on European Politics and Society*, 2009. 10(3), 377–393.
52. Delmotte F. Les résistances à l'Europe au prisme de la sociologie historique de Norbert Elias. In J. Lacroix and R. Coman (eds.). *Les résistances à l'Europe. Cultures nationales, idéologies et stratégies d'acteurs* (pp. 17-29). Bruxelles: Éditions de l'université de Bruxelles. 2007.
53. Déloye Y. Exploring the Concept of European Citizenship. A Socio-Historical Approach. *Yearbook of European Studies*, 2000. 14, 197-219.
54. Demmke Ch. Undefined Boundaries and Grey Areas: The Evolving Interaction Between the EU and National Public Services. URL: <http://www.eipa.nl>
Дата звернення: 22.11.2023.
55. Dijkstra G. *National Identity & Geopolitical Vision*. London, New York: Routledge, 1996.
56. Dijkstra L., Poelman H., Rodríguez-Pose A. *The Geography of EU Discontent*. Luxembourg, Publications Office of the European Union. 2018.
57. Down I., Wilson C. From “permissive consensus” to “constraining dissensus”: A polarizing union? *Acta Politica*. 2008. Vol. 43(1). P. 26–49.
58. Dutceac A., Bossetta M. Can Euroscepticism Contribute to a European Public Sphere? The Europeanization of Media Discourses on Euroscepticism across Six Countries. *Journal of Common Market Studies*. 2019. Vol. 57 (5). P. 1051–1070.
59. Eurobarometer Standard 84 – Public Opinion on the European Union, Factsheets Italy (2015). Europa.eu. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/1020>. Дата звернення: 10.01.2022.
60. Eurobarometer Standard 86, Public Opinion on the European Union, National Standard Report: Italy. (2016). Europa.eu. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2137>. Дата звернення: 10.01.2022.

61. Eurobarometer Standard 90, Public Opinion on the European Union, National Standard Report: Italy (2018). Europea.eu. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2215>. Дата звернення: 10.11.2023.
62. Eurobarometer Standard 73 - Public Opinion on the European Union Vol. 1(2010) Europea.eu. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/917>. Дата звернення: 10.01.2022.
63. Eurobarometer Standard 76 – Public Opinion on the European Union (2011). Europa.eu. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/1020>. Дата звернення: 11.11.2023.
64. Follesdal A., Hix S. Why there is a democratic deficit in the EU: A response to Majone and Moravcsik. *JCMS: Journal of Common Market Studies*. 2006. Vol. 44(3). P. 533-562.
65. Franklin M., Marsh M., McLaren L. Uncorking the Bottle: Popular Oppositions to European Unification in the Wake of Maastricht. *Journal of Common Market Studies* 1994. Vol. 32(4). P. 455-472.
66. Gabel M. Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories. *The Journal of Politics*. 1998. Vol. 60(2). P. 333-354.
67. Gabel M. *Interests and Integration: Market Liberalization, Public Opinion, and European Union*. Ann Arbor: The University of Michigan Press. 1998.
68. Gabel M., Guy D. Economic conditions, economic perceptions, and public support for European integration. *Political Behavior*. 1997. 19, no. 1.
69. Gattermann K., Vasilopoulou S. *Eurosceptic Candidate MEPs in the News: A Transnational Perspective. Euroscepticism as a Transnational and Pan-European Phenomenon: The Emergence of a New Sphere of Opposition*. London, U.K.: Routledge, 2017. P. 130–146.
70. Gillingham J. *European integration 1950–2003. Super state or New Market Economy?* Cambridge, 2003. P. 281.

71. Göncz B., Lengyel G. Changing attitudes of Hungarian political elites towards the EU (2007-2014). *Historical Social Research – Historische Sozialforschung*, 2016. Vol. 41(4). P. 106-128.
72. Goodwin M., Heath O. The 2016 Referendum, Brexit and the Left Behind: An Aggregate-level Analysis of the Result. *The Political Quarterly*. № 87. 2016.
73. Green C., Caporaso M., Thomas R. *Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change*. Cornell University Press; Illustrated edition. London, 2001. P. 304.
74. Haas E. *The uniting of Europe: political, social, and economical forces, 1950-1957*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press. 1958.
75. Hagemann S., Hobolt B., Wratil C. Government Responsiveness in the European Union. *Comparative Political Studies*. 2017. Vol. 50 (6). P. 850–876.
76. Harteveld E., van der Meer T., De Vries C. E. In Europe we trust? Exploring three logics of trust in the European Union, *European Union Politics*, 2013. Vol. 14(4). P. 1-24.
77. Hix S. *The Political System of the European Union*. Basingstoke: Palgrave MacMillan. 2005.
78. Hoeglenger D. *Politicizing European Integration: Struggling with the Awakening Giant*. Palgrave MacMillan: Basingstoke, UK. 2016.
79. Hooghe L., Marks G. Sources of Euroscepticism. *Acta Politica*. Vol. 42. N. 2. 2007. P. 119–127.
80. Hooghe L., Marks G. Grand theories of European integration in the twenty-first century. *Journal of European Public Policy*. 2019. Vol. 26 (8). P. 1113-1133.
81. Hooghe L., Marks G. *A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus*. *The British Journal of Political Science*, Cambridge University Press. 2009. Vol. 39(1). P. 1–23.
82. Hooghe L., Marks G. Calculation, Community and Cues. *Public Opinion on European Integration*. *European Union Politics*. 2005. Vol. 6(4). P. 421-445.

83. Hooghe, L. & Marks, G. Does Identity or Economic Rationality Drive Public Opinion on European Integration? *Political Science & Politics*, 2004. 37(3).
84. Hooghe L., Marks G., Wilson C. Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration? *Comparative Political Studies*. 2002. Vol. 35(8). P. 965-989.
85. Inglehart R. Cognitive Mobilization and European Identity. *Comparative Politics*. 1970. Vol. 3. P. 45-70.
86. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2001.
87. Jenkins R. *Social Identity*. London, New York: Routledge. 1996.
88. Karner C. Europe and the Nation: Austrian EU-scepticism and Its Contestation. *Journal of Contemporary European Studies*. 2013. Vol. 21 (2). P. 252–268.
89. Katz R. Euroscepticism in Parliament: A Comparative analysis of the European and National Parliament. URL:: <http://www.europarl.europa.eu/>. Дата звернення: 02.01.2023.
90. Klatt M. The So-Called 2015 Migration Crisis and Euroscepticism in Border Regions: Facing Re-Bordering Trends in the Danish–German Borderlands. *Geopolitics*, 2020. Vol 25 (3). P. 567-586.
91. Klaus A., Guthmann K. Democracy in crisis? The declining support for national democracy in European countries, 2007–2011. *European Journal of Political Research* 53, no. 3 (2014). P. 423-442.
92. Krouwel A., Abts K. Varieties of Euroscepticism and Populist Mobilization: Transforming Attitudes from Mild Euroscepticism to Harsh Eurocynicism. *Acta Politica*. 2007. Vol. 42(2-3). P. 252-270
93. Kuhn T. Grand theories of European integration revisited: does identity politics shape the course of European integration? *Journal of European Public Policy*. 2019. Vol. 26 (8). P. 1213-1230.
94. Laclau, E. *On Populist Reason*. Verso, London. 2005.

95. Leconte C. Understanding Euroscepticism. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
96. Lewis J. Is the 'Hard Bargaining' Image of the Council Misleading? The Committee of Permanent Representatives and the Local Elections Directive. *Journal of Common Market Studies*. 1998. Vol. 36 (4). P. 479-504.
97. Libman A., Heifets B. The models of economic disintegration. *Integration and disintegration. Journal of Eurasian Economic Integration*. 2011. Vol. 2 (11). P. 4-18.
98. Lloyd J., Marconi C. Reporting the EU: News, Media and the European Institutions, London/New York: I.B. Tauris & Co, 2014.
99. Louis A. Les Anti-européens, à propos de : Bernard Bruneteau, B., *Combattre l'Europe. De Lénine à Marine Le Pen*. URL : <https://laviedesidees.fr/Bernard-Bruneteau-CombattreEurope-Lenine-Le-Pen.html>
Дата звернення: 25.01.2023.
100. Lusoli W. The Internet and the European Parliament elections: Theoretical perspectives, empirical investigations and proposals for research, *Information Polity*, 2005. 10(3-4): 153-163.
101. Maier M., Maier J. News coverage of EU Parliamentary elections in J. Strömbäck and L. L. Kaid (eds), *Handbook of Election news coverage around the world*, Oxon/New York: Routledge, 2009. pp. 403-420.
102. Marquand D. *Parliament for Europe*. Jonathan Cape. 1979.
103. Martins A., Lecheler I., De Vreese C. H. Information Flow and Communication Deficit: Perceptions of Brussels-Based Correspondents and EU Officials, *Journal of European Integration*, 2012. 34(4): 305-322.
104. Mazzoleni G., Schultz W. «Mediatization» of politics: A challenge for democracy?, *Political Communication*, 1999. 16(3): 247–261.
105. McLagan M., McKee Y. *Sensible politics*, New York: Zone Books, 2012.

106. McLaren L. Public Support for the European Union: Cost/Benefit Analysis or Perceived Cultural Threat? *The Journal of Politics*. 2002. Vol. 64(2). P. 551-566.

107. McLaren L. Explaining Mass-Level Euro-skepticism: Identity, Interests, and Institutional Distrust. *Acta Politica*. 2007. Vol. 42(2-3). P. 233-251.

108. McLaren L. Identity, interests, and attitudes to European integration. Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave Macmillan, 2006.

109. Member and Candidate States, 2002. URL: https://www.researchgate.net/profile/Aleks_Szczerbiak/publication/237536121_The_Party_Politics_of_Euroscepticism_in_EU_Member_and_Candidate_States/links/5534fb440cf2df9ea6a4122f/The-Party-Politicsof-Euroscepticism-in-EU Дата звернення: 11.09.2024.

110. Meyer Ch. Political Legitimacy and the Invisibility of Politics: Exploring the European Union's Communication Deficit, *Journal of Common Market Studies*, 1999. 37(4): 617-639.

111. Michailidou A. Mirroring or Setting the Political Agenda? The Role of Media in the Eurosceptic Debate. *The Routledge Handbook of Euroscepticism*. London: Routledge, 2018. P. 344–356.

112. Michailidou A., Trenz H. J. Mediatized Representative Politics in the European Union: Towards Audience Democracy?, *Journal of European Public Policy*, 2013. 20(2): 260-277.

113. Michailidou A., Trenz H. J. The mediatisation of politics. From the national to the transnational, *Partecipazione e Conflitto Journal of Sociopolitical Studies*, 2014. 7(3): 469-489.

114. Michailidou A., Trenz H. J., de Wilde P. *The Internet and European integration*, Berlin: Barbara Budrich, 2014.

115. Moravcsik A. Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. *International Organization*, 1997. Vol. 51(4). P. 513–553.

116. Mudde C. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39(4). P. 542-563.
117. Müller H., Porcaro G., von Nordheim G. Tales from a crisis: diverging narratives of the euro area. *Bruegel*, Feb. 2018.
118. Norris P., Inglehart R. *Cultural backlash. Trump, Brexit, and authoritarian populism*. First published. Cambridge, New York: Cambridge University Press. Paperback, 2019.
119. Papathanassopoulos S. European media views of the Greek crisis in S. Schifferes and R. Roberts (eds), *The media and financial crises: comparative and historical perspectives*, Oxon/New York: Routledge, 2014. pp. 103-118.
120. Peter J., Lauf E., Holli A. Television coverage of the 1999 European Parliamentary elections, *Political Communication*, 2004. 21(4): 415-433.
121. Peter J., Holli A., de Vreese C. EU politics on television news: A cross-national comparative study, *European Union Politics*, 2003. 4(3): 305-327.
122. Pierson P. *The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis*. *Comparative Political Studies*. 1996. Vol. 29. Issue 2. P. 123–163.
123. Pinteric U. National and supranational identity in context of the european integration and globalization. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/27368> Дата звернення: 03.03.2022.
124. Populist. 2021. *The PopuList* [homepage]. URL: <https://popu-list.org/>. Дата звернення: 27.11.2021.
125. Putnam R. Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America. *PS: Political Science and Politics*. 1995. Vol. 29. P. 664-683.
126. Radaelli C.M. *The Europeanization of Public Policy. The Politics of Europeanization*. Ed by K. Featherstone, C. Radaelli. Oxford: Oxford University Press, 2003.

127. Raeymaeckers K., Cosijn L., Deprez A. Reporting the European Union: An analysis of the Brussels press corps and the mechanisms influencing the news flow, *Journalism Practice*, 2007. 1(1): 102-119.
128. Renouvin P., Duroselle J. B. Introduction à l'histoire des relations internationales. Paris: Armand Colin. 1964.
129. Réungoat E. Les résistances partisanses à l'Europe dans les partis français : enjeux de présentation de soi et de labellisation. In B. Wassenberg, F. Clavert and P. Hamman (eds.). *Contre l'Europe? Anti-européisme, euroscepticisme et alter-européisme dans la construction européenne de 1945 à nos jours*, vol. 1: pp. 155-175. Stuttgart: Steiner Verlag, 2010.
130. Risse T. No demos? Identities and public spheres in the Euro crisis, *Journal of Common Market Studies*, 2014. 52(6): 1207-1215.
131. Ritzen J., Zimmermann K., Wehner C. Euroskepticism in the crisis: More mood than economy. IZA Institute of Labor Economics - Discussion Paper. 2013.
132. Rosenthal U., Pijnenburg B. Simulation-oriented scenarios. *Crisis Management and Decision Making*. Springer, Dordrecht. 1991.
133. Rozenberg O. La faute à Rousseau? Les conditions d'activation des quatre idéologies critiques de la construction européenne en France. In J. Lacroix and R. Coman (eds.). *Les résistances à l'Europe. Cultures nationales, idéologies et stratégies d'acteurs*. Bruxelles: Éditions de l'université de Bruxelles, 2007. pp. 129-154.
134. Rye L. Norwegian Euroscepticism Revisited: The Gap between Policy and Practice. In P. Moreau and B. Wassenberg (eds.). *European Integration and new Anti-Europeanism III, Perceptions of external States on European Integration*. Stuttgart: Steiner Verlag, 2018. pp. 31-45.
135. Schimmelfennig F. European integration (theory) in times of crisis. A comparison of the euro and Schengen crises. *Journal of European Public Policy*. 2018. Vol. 25 (7). P. 969-989.

136. Schimmelfennig F., Winzen T. Grand theories, differentiated integration. *Journal of European Public Policy*. 2019. Vol. 26 (8). P. 1172-1192.
137. Schimmelfennig F. European integration in the euro crisis: The limits of postfunctionalism. *Journal of European Integration*. 2014. Vol. 36(3). P. 321–337.
138. Schimmelfennig F. European integration (theory) in times of crisis. A comparison of the euro and Schengen crises. *Journal of European Public Policy*. 2018. Vol. 25 (7). P. 969-989.
139. Schmidt V. *The Futures of European Capitalism*. Oxford University Press, 2002. P. 13-58.
140. Schmitter P.C. Three Neo-Functional Hypotheses about International Integration, *International Organization*. 1969. Vol. 23 (1). P. 161-166.
141. Schmitter P.C., Lefkofridi Z. Neo-Functionalism as a Theory of Disintegration. *Chin. Polit. Sci.Rev.* 2016. Vol. 1. P. 1–29.
142. Schneider Ch. Euroscepticism and government accountability in the European Union. *The Review of International Organizations*, Springer, 2019. vol. 14(2), p. 217-238.
143. Spierings N., Zaslove A. Gender, populist attitudes, and voting: explaining the gender gap in voting for populist radical right and populist radical left parties. *West European Politics*, 2017. 40(4), 821–847.
144. Sitter N. The politics of opposition and European integration in Scandinavia: is Euroscepticism a government-opposition dynamic?. *West European Politics*, 2001. 24 (4), 22-39.
145. Smith A. *National Identity*. London, Penguin Books, 1991.
146. Smith D., Ray J. *The 1992 Project and the Future of Integration in Europe*, Routledge. 1993.
147. Spiering M. British Euroscepticism. In R. Harmsen and M. Spiering (eds.). *Euroscepticism: party politics, national identity and European integration* Amsterdam: Rodopi, 2004. pp. 127-150.

148. Startin N. Have We Reached a Tipping Point? The Mainstreaming of Euroscepticism in the UK. *International Political Science Review*. 2015. Vol. 36 (3). P. 311–323.

149. Statham P., Koopmans R., Tresch A., Firmstone J. Political Party Contestation. Emerging Euroscepticism or a Normalization of Eurocriticism. *The Making of a European Public Sphere. Media Discourse and Political Contention*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 245–273.

150. Stellinga M., de Witt Wijnen Ph. Waarom merkt de burger zo weinig van de forse groei? URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/09/19/waarom-merkt-de-burger-zoweinig-van-de-forse-groei-13088292-a1574057> Дата звернення: 11.09.2022.

151. Sørensen C. Love Me, Love Me Not: A Typology of Public Euroscepticism. Sussex European Institute. 2008.

152. Sørensen, C. Euroscepticism: A Conceptual Analysis and a Longitudinal, CrossCountry Examination of Public Scepticism towards the European Union. Dept. of Political Science, University of Copenhagen, 2007.

153. Statham P., Trez H. J. Understanding the mechanisms of EU politicization: Lessons from the Eurozone crisis, *Comparative European Politics*, 2014. Advance online publication 3 March.

154. Stokes B. Euroskepticism beyond Brexit', June 7th 2016, Pew Research Center Global Attitudes & Trends. URL: <http://www.pewglobal.org/2016/06/07/euroskepticism-beyond-brexit/> Дата звернення: 24.09.2024.

155. Szczerbiak A., Taggart P. (eds.) *Theorising party-based Euroscepticism: problems of definition, measurement and causality*. Sussex: Sussex European Institute, 2003.

156. Taggart P. New populist parties in Western Europe. *West European Politics*. N 18 (1). 1995. P. 34–51.

157. Taggart P., Szczerbiak A. *The Party Politics of Euroscepticism in EU*. 2002.

158. Taggart P. A touchstone of dissent: Euroscepticism in contemporary Western European party systems. *European Journal of Political Research*, 1998. 33(3), 363–388.

159. Theiler T. The origins of Euroscepticism in German-speaking Switzerland. *European Journal of Political Research*, 2004. 43 (4), 635-656.

160. Tiersky R. Introduction: Euro-skepticism and «Europe». *Euroskepticism. A Reader*, 2001. P. 1–6.

161. Torreblanca J., Leonard M. The Continent-Wide Rise of Euroscepticism. Policy Memo of European Council on Foreign Relations/79. London, 2013. URL: http://www.ecfr.eu/page/-/ECFR79_EUROSCEPTICISM_BRIEF_AW.pdf Дата звернення: 25.01.2021.

162. Toulemonde J., Delahals T. Evaluation of the Plan D / Debate Europe citizen consultation projects: Final report, Report 1.4, Euréval / Matrix / Rambøll Management: Brussels, 2009.

163. Tracy J. Covering “Financial Terrorism”, *Journalism Practice*, 2012. vol. 6, no.4, 513-529.

164. Treeck J. Psst, Europe’s economy is doing well. URL: <https://www.politico.eu/article/psst-europes-economy-is-doingwell/> Дата звернення: 07.07.2023.

165. Tréfàs D. Die Vielfalt der Euroskeptizismen in der öffentlichen Kommunikation: eine Analyse der Debatte um die europäische Verfassung 2005 in der deutschen und der britischen Kommunikationsarena. In B. Wassenberg, F. Clavert and P. Hamman (eds.). *Contre l’Europe? Anti-européisme, euroscepticisme et alter-européisme dans la construction européenne de 1945 à nos jours*. Stuttgart:Steiner Verlag, 2010. pp. 249-269.

166. Trenz H., de Wilde P. Denouncing European Integration Euroscepticism as Reactive Identity Formation. Working Paper. 2009. No.14. P.1-23.

167. Trenz H. J. Media coverage on European governance: Exploring the European public sphere in national quality newspapers, *European Journal of Communication*, 2004. 19(3): 291-319.

168. Tucker J., Pacek A., Berinsky A. Transitional Winners and Losers: Attitudes Toward EU Membership in Post-Communist Countries. *American Journal of Political Science*. 2002. Vol. 46(3). P. 557-571.

169. Vasilopoulou S. European Integration and the Radical Right: Three Patterns of Opposition. *Government and Opposition*, 2011. Vol. 46, no. 2, pp. 223–244.

170. Vasilopoulou S. The party politics of Euroscepticism in times of crisis: The case of Greece. *Politics*, 2018. Vol. 38(3). P. 311–326.

171. Vliegenthart R., Schuck A. R. T., Boomgaarden H. G., De Vreese C. News coverage and support for European integration, 1990-2006. *International Journal of Public Opinion Research*, 2008. 20, 415-439.

172. Vollaard H. *European Disintegration: A search for explanations*. Palgrave Macmillan. 2018.

173. Vollaard H. A Theory of European Disintegration. URL: <http://www.jhubc.it/ecpr-riga/virtualpaperroom/017.pdf> Дата звернення: 02.09.2022.

174. Vollaard H. Explaining European Disintegration. *Journal of Common Market Studies*. 2014. Vol. 52 (5). P. 1142-1159.

175. Votoupalová M. Schengen cooperation: What scholars make of it. *Journal of Borderlands Studies*. 2020. Vol. 35(3). P. 403–423.

176. Vreese C. de. *Communicating Europe*. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/22994/Communicating_Europe.pdf

177. Vreese C. de, Banducci S., Semetko H., Boomgaarden H. The News Coverage of the 2004 European Parliamentary Election Campaign in 25 Countries. *European Union Politics*. 2006. Vol. 7 (4). P. 477–504.

178. Vries C. De, van Kersbergen K. Interests, Identity and Political Allegiance in the European Union. 2007. *Acta Politica*. Vol. 42, No. 2. P. 307-328.

179. Wallace H. Piecing the Integration Jigsaw Together. *Journal of European Public Policy*. 1999. Vol. 6 (1). P. 155-160.

180. Wallace H. *The Policy Process: A Moving Pendulum in Policy Making in the European Union* (4th Edition), ed. Helen Wallace and William Wallace, 39-64 Oxford University Press, 2000.

181. Wilde P. de, Michailidou A., Trenz H.-J. *Contesting Europe: Exploring Euroscepticism in Online Media Coverage*. Colchester: ECPR Press, 2013.

182. Wilde P. De. Under what conditions does Euroscepticism flourish?, An evaluation of different approaches and empirical findings, 2010. URL: <https://www.sv.uio.no/arena/om/aktuelt/aktuelle-saker/2010/deWilde-trial-lecture.pdf> Дата звернення: 25.01.2022.

183. Wincott D. Institutional Interaction and European Integration: Towards an Everyday Critique of Liberal Intergovernmentalism. *Journal of Common Market Studies*. 1995. Vol 33 (4). P. 597-609.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**Список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію
результатів дисертації**

Стаття у іноземному фаховому виданні, що індексується у наукометричних базах Scopus та/або Web of Science (Core Collection):

[1] Nelipa, D., Balinska, Ya. (2022). The Role of Populist Parties in Spreading Euroscepticism. *CUESTIONES POLITICAS*. 40(72), 182-202.

<https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.10> (Web of Science, Q3)

Режим доступу:

<https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/37755/41516>

Статті у наукових фахових виданнях України:

[1] Балінська Я.О. (2021). Актуалізація ідей євроскептицизму в країнах Західної Європи: від Brexit до Covid19. *Політологічний вісник*. 86, 148-160.

<https://doi.org/10.17721/2415-881x.2021.86.148-160>

Режим доступу: <https://www.zpv.knu.ua/index.php/pb/article/view/102/88>

[2] Балінська Я.О. (2022). Економічні, культурні та політичні чинники євроскептицизму. *Регіональні студії*. 31, 7-10.

<https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.31.1>

Режим доступу: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/31/1.pdf>

[3] Балінська Я.О. (2022). Євроскептицизм в Італії під призмою неофункціоналізму. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 45, 80-85.

<https://doi.org/10.30970/PPS.2022.45.9>

Режим доступу: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/45_2022/9.pdf

[4] Балінська Я.О. (2023). Наслідки євроскептицизму та можливі спроби їх подолання. *Науковий журнал «Політикус»*. 6, 5-8.

<https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-6.1>

Режим доступу: http://politicus.od.ua/6_2023/1.pdf

Тези, опубліковані за матеріалами міжнародних конференцій:

[1] Balinska Ya. (2022). O. *Euroscepticism in modern western political thought: key directions and representatives*. The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022, International Scientific Conference Materials 11-12 May. Kyiv, 321-326.

<https://daysofscience-knu.net.ua/index.php/conference/issue/view/11/78>

[2] Балінська Я.О. (2022). *Роль медіа у формуванні євроскептичного дискурсу*. Наука в контексті глобальної трансформації суспільства. Матеріали науково-практичної конференції, Полтава, 26-27 серпня, 84-87.

<https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/view/8/97/217-1>

[3] Балінська Я.О. (2022). П. *Тагарт про євроскептицизм як відповідь на кризи в Європі*. Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XXVII Міжнародної науково-практичної конференції, Ліон (Франція), 07 грудня, 264-268.

<http://perspectives.pp.ua/public/site/conferency/conf-27.pdf>

[4] Балінська Я.О. (2023). *Обґрунтування євроскептицизму: позиції провідних теоретиків*. Дні науки філософського факультету - 2023. Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 11-12 травня, 526-530.

<https://daysofscience-knu.net.ua/index.php/conference/issue/view/12/79>

[5] Балінська Я.О. (2023). *Структурні причини Євроскептицизму*. Інноваційні наукові дослідження в контексті трансформації суспільства. Вінниця. 22-23 грудня, 32-35.

<https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/view/73/1174/2445-1>

[6] Balinska Ya. (2024). *The nature of euroscepticism through the prism of key scientific approaches*. The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2024, International Scientific Conference Materials 18-19 April. Kyiv, 521-523.

<https://daysofscience-knu.net.ua/index.php/conference/issue/view/13/80>